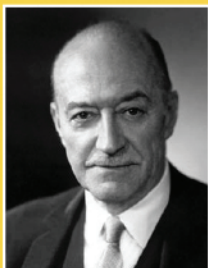
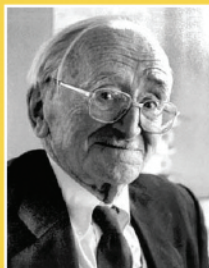

RINKA IR MORALĖ

Rinktinė

Henry Hazlitt

Friedrich A. Hayek

Guda Azzuridienė

Lietuvos
laisvosios
rinkos
institutas

Kun. Kęstutis Kėvalas

John Meadowcroft

RINKA IR MORALĖ

Rinktinė

Vilnius
2011

UDK 339.13:174.4

Ri-104

Sudarė ir išleido Lietuvos laisvosios rinkos institutas

Dėkojame knygos rėmėjams:

UAB „Ūkio banko investicinė grupė“

UAB „Krašta Auto“

- © Henry Hazlitt, 1964
- © Friedrich A. Hayek, 1961
- © Guoda Azguridienė, 2011
- © Kęstutis Kėvalas, 2005
- © John Meadowcroft, 2007
- © Foundation for Economic Education, 1964
- © Acton Institute, 2007
- © Algirdas Degutis, vertėjas, 2011
- © Andrius Šimašius, vertėjas, 2011
- © Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2011

ISBN 978-9955-9584-5-1

TURINYS

Pratarmė.....	5
<i>Adolfas Mackonis</i>	
Kapitalizmo etika	9
<i>Henry Hazlitt</i>	
Moralinis elementas laisvojo verslo sistemoje	51
<i>Friedrich A. Hayek</i>	
Verslininko vaidmuo visuomenėje	67
<i>Guoda Azguridienė</i>	
Laisvosios rinkos tema popiežiaus Jono Pauliaus II enciklikoje „Centesimus annus“	85
<i>Kun. Kęstutis Kėvalas</i>	
Altruizmas, savanaudiškumas ir moralė privačiame sektoriuje: austrų ekonomikos mokyklos požiūris	123
<i>John Meadowcroft</i>	
Apie autorius.....	155

PRATARMĖ

„Prekyba išgydo mus nuo pragaištingų prietarų. Beveik įprastu dalyku galima laikyti tai, kad ten, kur papročiai romūs, vyksta prekyba, o ten, kur prekiaujama, ir papročiai romūs. Todėl nereikia stebėtis, kad mūsų papročiai ne tokie žiaurūs kaip anksčiau. Prekiaudamos tautos susipažino su kitų tautų papročiais, lygino juos su savaisiais. Ir tai turėjo teigiamą poveikį.“¹

Apšvietos mąstytojai teigė, kad prekyba paskatina žmonių taikų būdą. Prekiaudami žmonės tampa taikesni, sukalbamesni, paslaugesni, patikimesni. Šį požiūrį, žinomą *doux-commerce* vardu, palaikė čia cituojamas Montesquieu, Adamas Smithas, Davidas Hume'as ir kiti to meto mąstytojai.

Immanuelis Kantas savo ruožtu teigė, kad be laisvės negalima kalbėti apie moralę. Laisvė Kantui yra praktinio proto postulatas arba būtina sąlyga, kad galima būtų kalbėti apie veiksmų moralumą. Tik laisva

valia veikiančio asmens veiksmus galima vertinti kaip moraline prasme priimtinus ar smerktinus.

Ši rinktinė skirta šias dvi idėjas jungiančiai temai – kaip moralė reiškiasi rinkoje. Jums siūlomi tekstai parodo, kad rinka yra moralų elgesį skatinanti bei stiprinanti aplinka. Rinkoje žmonės saugo privačios nuosavybės neliečiamumą, vykdo laisvus mainus ir laikosi susitarimų. Rinkoje kiekvienas žmogus yra laisvas elgtis savo nuožiūra, jeigu tai nepažeidžia kito asmens laisvių. Žmonės tave labiau gerbs ir bus su tavimi labiau linkę mainytis, jeigu būsi sąžiningas, teisingas ir paslaugus. Ir priešingai, jeigu apgaudinėsi, skriausi ar piktinsi žmones, jie nuo tavęs nusigręš. Kitaip tariant, nors gali elgtis kaip nori, bet visaverčiu rinkos dalyviu būsi laikomas tik būdamas moralus, pati rinka skatina moralumą. Kaip įrodinėja šioje rinktinėje pateiktų straipsnių autoriai, visi moraliais laikytini jausmai bei poelgiai yra laisvės ir rinkos padariniai, o ne jų prielaida, dukra, o ne motina.

Rinkoje veikia ir už savo veiksmus smerktini žmonės, ir už savo veiksmus girtini žmonės. Tačiau dažniausiai pastebime ir prisimename tik pirmuosius, bet ne antruosius. Štai situacija. Pas įmonės vadovą ateina vienas iš jo darbuotojų ir sako, kad įmonė yra pasirengusi pradėti naują programą, kuri padidins pelną,

bet kartu padarys žalą aplinkai. Vadovas atsako, kad jam nerūpi žala aplinkai ir kad jis nori tik kuo didesnio pelno. Įmonė programą įvykdo ir, kaip ir buvo tikėtasi, padaroma žala aplinkai. Eksperimentuojantis filosofas Joshua Knobe² pateikė šios situacijos apibūdinimą atsitiktiniams praeiviams Niujorko Manheteno parke ir paklausė, ar įmonės vadovas sąmoningai padarė žalą aplinkai. 82 proc. apklaustų atsakė, kad įmonės vadovas tai padarė sąmoningai. Tačiau kai situacijos apibūdinime žodžiai „padaryti žalos aplinkai“ buvo pakeisti į „padės aplinkai“, 77 proc. žmonių atsakė, kad įmonės vadovas nesąmoningai padėjo gamtai (iš viso buvo apklausti 78 žmonės). Taigi atsitiktiniai žmonės teigiamą veiksmų šalutinį poveikį suvokė kaip netyčią, bet savo pobūdžiu visiškai tapatų neigiamą poveikį suvokė kaip tyčią. Ko mus pamoko šis pavyzdys? Moraliai smerktinus dalykus pastebime ir įvardijame, bet praleidžiame pro akis ir neprisimenam priimtinių bei pageidaujamų dalykų arba juos priimame kaip savaime suprantamus. Dėl to, ko gero, moralės žlugdymas ir yra dažnai minimas kaip šalutinis rinkos poveikis, bet užmirštas tas svarbiausias rinkos poveikis, kuris skatina moralų elgesį.

Nors dažnai sakoma, kad rinka negali būti morali, nes žmonės yra savanaudžiai, tačiau rinkoje, kur negali vogti ar prievartauti už tai neatsakydamas, vie-

nintelis būdas patenkinti savo savanaudiškumą yra patenkinti kitus žmones su tavimi mainytis. O tai įmanoma, jeigu atspėsi kitų norus ir poreikius bei galėsi juos patenkinti – elgsiesi taip, kaip kiti žmonės norėtų, kad su jais elgtumeisi.

Adolfas Mackonis

Lietuvos laisvosios rinkos instituto ekspertas

1 Montesquieu, *Apie įstatymų dvasią*, Vilnius: Mintis (iš prancūzų k. vertė V. Malinauskienė), 2004, p. 35.

2 Žr. Knobe J., *Intentional action and side effects in ordinary language. Analysis*, 2003, p. 63, 190–194.

KAPITALIZMO ETIKA

Henry Hazlitt

1. SOCIALISTŲ ŠMEIŽTO ŽODIS

Vyrauja nuomonė, jog nedaug kas sieja etinį ir ekonominį požiūrį į pasaulį – Etiką ir Ekonomiką. Tačiau iš tikrųjų tarp jų yra itin glaudus ryšys. Abiem rūpi žmogiškoji veikla¹, žmonių elgsena², žmonių sprendimai ir pasirinkimai. Ekonomika *aprašo, aiškina* arba *analizuoja* žmogaus veiksmų ir sprendimų paskatas, padarinius bei implikacijas. Tačiau kai keliamo veiksmų ir sprendimų *pagrindimo* klausimą arba klausimą, kokie veiksmai arba sprendimai *privalomi*, arba klausimą, ar tam tikro veiksmo arba taisyklės ilgalaikiai padariniai būtų *pageidautini* individui arba bendruomenei, tada jau įžengiame į Etikos sritį. Į ją įžengiame ir tada, kai imamės svarstyti vienokios ar kitokios ekonominės *politikos* pagrįstumo klausimą.

Žodžiu, etinės išvados negali būti daromos nepriklausomai arba atsietai nuo institucijų, principų arba taisyklių analizės, atskleidžiančios jų ekonominius padarinius. Daugelio etikos filosofų ekonominis neišsprusimas ir net ekonomikos principus išmanančiųjų nenoras juos taikyti sprendžiant etikos problemas (manant, kad ekonomikos principai yra pernelyg materialistiški arba žemiški, kad juos būtų galima taikyti tokiais iškiliais ir dvasingai disciplinai kaip Etika) stabdo etinės analizės pažangą ir iš dalies lemia dažną jos nevaisingumą.

Tačiau iš tikrųjų beveik nėra tokių etinių problemų, kurios neturėtų ekonominio aspekto. Mūsų kasdieniai etiniai sprendimai yra daugiausia ekonominiai ir beveik visi kasdieniai mūsų ekonominiai sprendimai savo ruožtu turi etinį aspektą.

Be to, dauguma šiandien vykstančių etinių diskusijų sukasi apie ekonominės organizacijos klausimus. Didžiausią iššūkį mūsų tradiciniams „buržuaziniams“ etiniams standartams meta marksistai, socialistai ir komunistai. Atakuojama kapitalistinė sistema ir ji atakuojama daugiausia etiniu pagrindu – ji smerkiama kaip materialistinė, savanaudiška, neteisinga, amorali, žvėriška, beširdiška, žiauri, destruktivi. Jeigu kapitalistinę sistemą išties verta ginti, tai šiandien nėra vilties ją apginti vien techniniais argumentais (pavyzdžiui,

kaip labiau produktyvią), jeigu negebame parodyti, kad socialistinis jos puolimas, paremtas etiniais argumentais, yra klaidingas ir nepagrįstas.

Diskusijos šiuo klausimu iš pat pradžių turi įveikti rimtą semantinę kliūtį. Pats šios sistemos pavadinimas jai buvo suteiktas jos priešų. Jis nepasirodo 1848 m. „Komunistų partijos manifeste“, nes Marxas ir Engelsas dar nebuvo jo sugalvoję. Tik po pusės tuzino metų jiems arba jų sekėjams atėjo į galvą laiminga mintis įvesti šį pavadinimą. Jis puikiai tiko jų tikslams. „Kapitalizmas“ turėjo reikšti ekonominę sistemą, kurią tvarko kapitalistai savo pačių naudai. Išlaikydamas šią konotaciją šis žodis savaime smerkia pačią sistemą. Būtent toks pavadinimas labai apsunkina kapitalizmo gynimą viešose diskusijose. Šio semantinio triuko sėkmė didele dalimi paaiškina, kodėl daugelis žmonių yra pasiryžę mirti už komunizmą ir kodėl tik nedaugelis yra pasiryžę mirti už „kapitalizmą“.

Yra bent pustuzinis šios sistemos pavadinimų, kiekvienas iš kurių būtų tinkamesnis ir tikslesnis: „gamybos priemonių privačios nuosavybės sistema“, „rinkos ekonomika“, „konkurencijos sistema“, „pelno ir nuostolio sistema“, „laisvoji verslininkystė“, „ekonominės laisvės sistema“. Tačiau šiame vėlyvame istorijos tarpsnyje atsisakyti žodžio „kapitalizmas“ ne tik be-

prasmiška, bet ir nebūtina. Juk šis sąmoningai niekinamai vartojamas žodis bent jau atkreipia mūsų dėmesį į faktą, jog visa ekonomikos pažanga ir augimas priklauso nuo kapitalo kaupimo – nuo pastovaus gamybos priemonių (mašinų, gamyklų ir įrengimų) kiekio didinimo ir kokybės gerinimo. Kapitalistinė sistema šį augimą skatina labiau nei bet kuri jos alternatyva.

2. PRIVATI NUOSAVYBĖ IR LAISVOJI RINKA

Panagrinėkime pamatines šios sistemos institucijas. Patogumo dėlei galime jas suskirstyti į tokias dalis: 1) privati nuosavybė, 2) laisvoji rinka, 3) konkurencija, 4) darbo pasidalijimas, 5) visuomeninis bendradarbiavimas. Matysime, kad tai nėra atskiros institucijos, jos yra tarpusavyje priklausomos: kiekviena implikuoja kitą ir daro ją galimą.

Pradėkime nuo privačios nuosavybės. Tai nėra nei nauja, nei savavališka institucija, nors tuo mus tikina kai kurie socialistiniai autoriai. Jos ištakos siekia žmonijos istorijos pradžią. Kiekvienas vaikas demonstruoja nuosavybės pojūtį savo žaislų atžvilgiu. Mokslininkai tik pradeda suvokti, kaip stulbinamai plačiai nuosavybės jausmas, savotiška nuosavybės sistema arba teritorinės teisės vyrauja net gyvūnų pasaulyje.

Tačiau mums čia rūpi ne institucijos ilgaamžiškumo, o jos naudingumo klausimas. Kai žmogaus nuosavybės teisės yra ginamos, jis gali saugiai mėgautis savo darbo vaisiais. Šis saugumas yra pagrindinė, jeigu ne vienintelė, jo darbo paskata. Jeigu kitiems būtų leidžiama grobti tai, ką ūkininkas pasodino, prižiūrėjo ir užaugino, tas ūkininkas neturėtų jokių paskatų ką nors sodinti ar auginti. Jeigu kitiems būtų leidžiama užgrobti jūsų pastatytą namą, jūs net nepradėtumėte jo statyti. Nuosavybės teisių pripažinimas ir pagarba joms yra visos gamybos, visos civilizacijos pamatas. Laisvojo verslo sistema negalima be nuosavybės saugumo, kaip ir be gyvybės saugumo. Laisvas verslas galimas tik teisės, tvarkos ir moralės sistemoje. Tai reiškia, kad laisvas verslas remiasi morale; nors, kaip matysime vėliau, jis taip pat padeda moralę išlaikyti ir puoselėti.

Antroji pamatinė kapitalistinės ekonomikos institucija yra laisvoji rinka. Rinkos laisvė reiškia kiekvieno laisvę disponuoti savo nuosavybe, keisti ją į kitą nuosavybę arba į pinigus, arba naudoti ją tolesnei gamybai sutartomis sąlygomis. Akivaizdu, jog ši laisvė yra privačios nuosavybės vedinys. Privati nuosavybė būtinai implikuoja teisę ją naudoti vartojimui arba tolesnei gamybai, taip pat teisę ją laisvai disponuoti arba ją iškeisti.

Svarbu pabrėžti, jog privati nuosavybė ir laisvoji rinka yra neatskiriamos institucijos. Antai daugelis socialistų įsivaizduoja, jog laisvosios rinkos funkcijas bei ekonominius pranašumus galima atkartoti imituojant laisvąją rinką socialistinėje sistemoje – sistemoje, kurioje gamybos priemonės yra valstybės rankose.

Toks požiūris liudija tik minties painiavą. Jeigu aš esu valdžios komisaras, parduodantis tai, kas man realiai nepriklauso nuosavybės teise, o tu esi kitas komisaras, perkantis tai už pinigus, kurie tau realiai nepriklauso, tai nė vienam iš mūsų realiai nerūpi kaina. Kai socialistinėje arba komunistinėje šalyje kasyklų ir gamyklų, parduotuvių ir kolektyvinių žemės ūkių vadovai yra tik algas gaunantys valdžios biurokratai, kurie perka žaliavas iš kitų biurokratų ir parduoda galutinę produkciją kitiems biurokratams, tai „kainos“, už kurias jie perka ir parduoda, tėra buhalterinės fikcijos. Tokie biurokratai tik žaidžia dirbtinį žaidimą, pavadintą „laisvąja rinka“. Jie negali socialistinę sistemą paversti veikiančia laisvojo verslo sistema vien imituodami atskirą laisvosios rinkos bruožą ir nekreipdami dėmesio į privačios nuosavybės stoką.

Tokia laisvų kainų imitacijos sistema faktiškai egzistuoja Sovietų Rusijoje ir beveik visose kitose socialistinėse arba komunistinėse šalyse. Tačiau jeigu ši

žaislinės rinkos ekonomika apskritai veikia, t. y. jeigu ji padeda socialistinei ekonomikai bent jau funkcionuoti, tai tik todėl, kad jos biurokratiniai vadovai atidžiai stebi prekių kainas laisvojo pasaulio rinkose ir derina prie jų savąsias. Kai toks derinimas jiems tampa pernelyg sudėtingas arba kai jie jo nevykdo, jų planai pradeda griūti. Pats Stalinas kartą išbarė Sovietų ekonomikos vadus dėl to, kad jų dirbtinai nustatytos kainos neatitiko laisvojo pasaulio rinkų kainų.

Reikia pabrėžti, jog kalbėdamas apie privačią nuosavybę turiu omenyje ne vien vartojimo gėrybių (maisto, dantų šepetuko, marškinių, pianino, namo ar automobilio) asmeninę nuosavybę. Šiuolaikinėje rinkos ekonomikoje ne mažiau svarbi yra *gamybos priemonių* privati nuosavybė. Tokia nuosavybė, viena vertus, yra privilegija, tačiau ji kartu užkrauna savininkams didelę socialinę atsakomybę. Privatūs gamybos priemonių savininkai negali naudoti savo nuosavybę vien savo malonumui; jie yra priversti ją naudoti tokiais būdais, kurie geriausiai tenkina vartotojus. Jeigu šią užduotį jie atlieka gerai, tai jie yra apdovanojami pelnais ir gali plėsti savo nuosavybę; jeigu jie veikia nemokšiskai arba neefektyviai, jie yra baudžiami nuostoliais. Jų investicijos niekada nėra visiškai saugios. Laisvosios rinkos ekonomikoje priimdami sprendimus pirkti arba nepirkti vartotojai kasdien iš naujo sprendžia, kas turės

savo rankose gamybinę nuosavybę ir kokio masto bus toji nuosavybė. Gamybinio kapitalo savininkai verčiami jį naudoti kitų žmonių norams tenkinti³. Privatus geležinkelis ne mažiau nei valstybinis geležinkelis yra „pasišventęs viešajam tikslui“. Tiesą sakant, tikėtina, kad šį tikslą jis pasieks daug sėkmingiau, ir ne tik todėl, kad gaus atlygį už gerą užduoties vykdymą, bet dar labiau todėl, kad patirs skaudų atpildą, jeigu konkurencingomis sąnaudomis ir kainomis netenkins keleivių ir krovinių siuntėjų poreikių.

3. KONKURENCIJA

Ligšioliniame aptarime jau yra numanyta trečioji sudedamoji kapitalistinės sistemos institucija – konkurencija. Kiekvienas konkurentas privataus verslo sistemoje privalo taikytis prie rinkos kainos. Norėdamas išlikti jis turi savo produkto vieneto sąnaudas išlaikyti žemiau rinkos kainos. Kuo žemiau šios kainos jis sugeba nuleisti savo sąnaudas, tuo didesnė bus jo pelno marža. Kuo didesnė bus jo pelno marža, tuo labiau jis galės plėsti savo verslą ir didinti produkciją. Susidurdamas su ilgalaikiais nuostoliais jis negali išlikti. Tad konkurencijos poveikis yra tai, kad gamyba nuolat keliauja iš mažiau sumanių verslininkų rankų į

sumanesnių verslininkų rankas. Kitaip sakant, laisvoji konkurencija nuolat skatina vis efektyvesnius gamybos metodus: ji turi tendenciją nuolat mažinti gamybos sąnaudas. Gamintojai su mažiausiomis sąnaudomis, plėsdami savo gamybą, smukdo kainas ir tokiu būdu gamintojus su didžiausiomis sąnaudomis verčia savo produkciją parduoti žemesne kaina, kol galiausiai priverčia juos sumažinti savo sąnaudas arba nukreipti savo pastangas į kitas veiklos kryptis.

Tačiau kapitalistinė arba laisvosios rinkos konkurencija retai reiškiasi tik kaip konkurencija dėl mažesnių homogeniškos produkcijos gamybos sąnaudų. Ji beveik visuomet reiškiasi ir kaip konkurencija dėl specifinio produkto tobulinimo. O per pastarąjį šimtmetį ji daugiausia reiškiasi kaip konkurencija diegiant ir tobulinant visiškai naujus produktus arba gamybos priemones: geležinkelis, elektros generatorius, elektros apšvietimas, automobilis, lėktuvas, telegrafas, telefonas, fonografas, fotokamera, kinas, radijas, televizija, šaldytuvas, oro kondicionierius, įvairūs plastikai, sintetika ir kitos naujos medžiagos. Visa tai suteikė gausybę gyvenimo patogumų ir pakėlė masių materialiąją gerovę.

Žodžiu, kapitalistinė konkurencija yra galingas tobulėjimo ir inovacijų akstinas, svarbiausioji tyrimų paskata, pagrindinis variklis sąnaudų mažinimui, nau-

jų ir geresnių produktų diegimui, įvairiausiam efektyvumo didinimui. Ji atnešė žmonijai begalę gėrybių.

Ir vis dėlto per pastarąjį šimtmetį kapitalistinė konkurencija buvo nepaliaujamai puolama socialistų ir antikapistų. Ji buvo smerkiama kaip laukinė, savanaudiška, negailestinga ir žiauri. Kai kurie autoriai, kurių tipiškas atstovas yra Bertrandas Russellas, apie verslo konkurenciją nuolat kalba kaip apie „karą“, tarsi ji būtų karo grumtynių atmaina. Negali būti labiau klaidingos arba absurdiškos minties – nebent tariame, kad tarpusavio žudynių varžybas galima sulyginti su varžybomis aprūpinant vartotojus naujesnėmis ar geresnėmis gėrybėmis ir paslaugomis mažesnėmis kainomis.

Verslo konkurencijos kritikai ne tik lieja ašaras dėl bausmių, kurias ji užtraukia neefektyviems gamintojams, bet ir piktinasi tais „viršpelniais“, kuriais ji apdovanoja sėkmingiausius ir efektyviausius. Šis grauđenimasis ir piktinimasis kyla dėl to, kad kritikai nesupranta arba atsisako suprasti tą funkciją, kurią konkurencija atlieka vartotojo, tad ir šalies gerovės labui. Žinoma, pasitaiko atvejų, kai atrodo, jog konkurencija veikia neteisingai. Kartais ji baudžia malonius ir kultūringus žmones ir lepina storžievius ir prasčiokus. Kad ir kokia gera būtų mūsų taisyklių ir įstatymų sistema, ji niekada visiškai neužkirs kelio atskiriems neteisingu-

mo atvejams. Tačiau apie institucijų gėrybinį ar piktybinį pobūdį, apie jų teisingumą ar neteisingumą reikia spręsti pagal jų padarinius didžiajai daugumai atvejų arba pagal visuminį jų rezultatą. Prie šio klausimo grįšime vėliau.

Žmonės, kurie urmu smerkia visą „konkurenciją“, neatsižvelgia į tai, kad viskas priklauso nuo to, *dėl ko* vyksta konkurencija, ir nuo to, kokios priemonės joje naudojamos. Konkurencija *per se* nėra nei morali, nei amorali. Ji nėra nei būtinai gėrybinė, nei būtinai piktybinė. Konkurencija dėl apsukresnio sukčiavimo arba dėl didesnio nužudytų žmonių skaičiaus yra vienas dalykas, tačiau konkurencija dėl filantropijos ar dėl meistriškumo – konkurencija tarp Leonardo da Vinčio ir Mikelandželo arba konkurencija tarp Šekspyro ir Beno Džonsono, tarp Haidno ir Mocarto, tarp Verdžio ir Vagnerio, tarp Niutono ir Leibnico – yra visai kitas dalykas. Konkurencija nebūtinai reiškia tik priešiško santykius, ji taip pat reiškia rungtyniavimo, lenktyniavimo ir abipusio stimuliavimo santykius. Gėrybinė konkurencija yra netiesioginio bendradarbiavimo forma.

Dalykas, kurio nepastebi ekonominės konkurencijos kritikai, yra tai, kad gerų įstatymų ir aukštų moralės standartų aplinkoje pati konkurencija yra

ekonominio bendradarbiavimo forma, arba tiksliau – ekonominio bendradarbiavimo sistemos sudedamoji ir būtina dalis. Jeigu į konkurenciją žvelgiame kaip į izoliuotą reiškinį, tai šis teiginys gali atrodyti paradoksalus, tačiau jis tampa akivaizdus, kai į ją žvelgiame iš platesnio konteksto perspektyvos.

„General Motors“ ir „Ford“ kompanijos tiesiogiai nebendradarbiauja; tačiau kiekviena mėgina bendradarbiauti su vartotoju, su potencialiu automobilių pirkėju. Kiekviena mėgina jį įtikinti, jog gali jam pasiūlyti geresnį automobilį nei konkurentė arba tokį pat, bet mažesne kaina. Kiekviena „verčia“ kitą – tiksliau, kiekviena skatina kitą – mažinti sąnaudas ir tobulinti savo automobilį. Kitaip sakant, kiekviena „verčia“ kitą efektyviau bendradarbiauti su pirkėjų visuomene. Tokiu būdu *netiesiogiai*, per tarpininką, „General Motors“ ir „Ford“ bendradarbiauja tarpusavyje. Kiekviena stumia kitą efektyvumo didinimo linkme.

Žinoma, tai pasakytina apie bet kokią konkurenciją, net apie nuožmias karines grumtynes. Kaip pastebėjo Edmundas Burke'as, „kas su mumis grumiasi, tas stiprina mūsų jėgas ir lavina mūsų gebėjimus. Mūsų antagonistas yra mūsų pagalbininkas“. Laisvosios rinkos konkurencijoje ši abipusė pagalba taip pat naudinga visai bendruomenei.

Tiems, kuriems ši išvada vis dar atrodo paradoksali, tereikia pagalvoti apie dirbtinę konkurenciją lošimų ir sporto srityje. Bridžas yra konkurencinis kortų lošimas, tačiau jam būtinas ketverto žmonių bendradarbiavimas, kai jie sutinka lošti vienas su kitu; žmogus, kuris atsisako sėsti prie lošimo stalo ir būti ketvirtas, laikomas veikiau nedraugišku nei nekonkuruojančiu. Futbolo rungtynėms surengti reikalingas ne tik vienuolikos žmonių bendradarbiavimas kiekvienoje komandoje, bet ir abiejų pusių bendradarbiavimas susitarant dėl rungtynių organizavimo, dėl rungtynių datos, valandos ir vietos, dėl teisėjo ir prisiimant įsipareigojimą laikytis bendrų taisyklių. Olimpinės žaidynės būtų neįmanomos, jei dalyvaujančios šalys nebendradarbiautų. Pastarųjų metų ekonominėje literatūroje pasirodė labai abejotinų analogijų tarp ekonominio gyvenimo ir „lošimų teorijos“; tačiau analogija, kuri pripažįsta, jog abiejose srityse konkurencija egzistuoja platesniame bendradarbiavimo kontekste (su gėrybiniais padariniais), yra pagrįsta ir pamokanti.

4. DARBO PASIDALIJIMAS

Pereinu prie ketvirtosios institucijos, kurią įvardijau kaip kapitalistinės sistemos sudedamąją dalį, –

prie darbo pasidalijimo. Jo būtinumą ir naudingumą pakankamai išaiškino politinės ekonomijos kūrėjas Adamas Smithas, paskirdamas jam savo veikalo „Tautų turtas“ pirmą skyrių. Išties pirmuoju šio didžio veikalo sakiniu Adamas Smithas skelbia: „Didžiausias darbo gamybinės galios padidėjimas ir didžioji dalis meistriškumo, įgudimo ir nuovokumo, su kuriais imamasi kurio nors darbo arba jis atliekamas, yra, kaip galima spręsti, darbo pasidalijimo pasekmė.“⁴

Smithas toliau aiškina, kaip darbo pasidalijimas skatina darbininkų miklumą taupant laiką, kuris paprastai prarandamas pereinant nuo vienos darbo rūšies prie kitos, ir išrandant bei pritaikant specializuotus mechanizmus. Apibendrindamas jis sako: „Tas įstabus visų skirtingų veiklų produkcijos gausėjimas, sukeltas darbo pasidalijimo, ir lemia gerai valdomoje visuomenėje tą visuotinį pasiturimą gyvenimą, kuris pasiekia žemiausius žmonių sluoksnius.“⁵

Beveik dviejų šimtmečių ekonominės minties raida tik sustiprino šią išvalgą. „Didėjantį darbo pasidalijimą lemia suvokimas, jog kuo didesnis darbo pasidalijimas, tuo didesnis jo produktyvumas.“⁶ „Pamatiniai faktai, nuo kurių priklauso žmonių bendradarbiavimo, visuomenės ir civilizacijos atsiradimas, gyvuliškojo žmogaus virsmas žmogiškąja būtybe, yra

tai, kad darbas, atliekamas darbo pasidalijimo sąlygomis, yra produktyvesnis už izoliuotą darbą ir kad žmogaus protas yra pajėgus pripažinti šią tiesą.⁷

5. VISUOMENINIS BENDRADARBIAVIMAS

Nors darbo pasidalijimą paminėjau anksčiau už visuomeninį bendradarbiavimą, akivaizdu, jog šie dalykai yra neatskiriama susiję. Kiekvienas numano kitą. Joks žmogus negali specializuotis, jeigu gyvena vienas ir turi pats viskuo apsirūpinti. Darbo pasidalijimas jau numato visuomeninį bendradarbiavimą. Jis reiškia, kad kiekvienas savo specifinio darbo produktus maino į specifinius kitų žmonių darbo produktus. Savo ruožtu darbo pasidalijimas plečia ir intensyvina visuomeninį bendradarbiavimą. Kaip rašo Adamas Smithas, „Visiškai nepanašūs žmonių talentai naudingi vienas kitam; tų skirtingų sugebėjimų produktai dėl polinkio mainikauti, vykdyti tiesioginius bei prekinis mainus sunešami, taip sakant, į bendrą sandėką, iš kurios kiekvienas žmogus gali įsigyti bet kurią kitų žmonių sugebėjimų sukurtą ir jam reikalingą dalį.“⁸

Šiuolaikiniai ekonomistai dar labiau pabrėžia darbo pasidalijimo ir visuomeninio bendradarbiavi-

mo abipusę priklausomybę: „Visuomenė yra jungtinis veikimas, bendradarbiavimas. ... Ji pakeičia – visada tik menamą – izoliuotą individų egzistavimą jų bendradarbiavimu. Visuomenė yra darbo pasidalijimas ir darbo derinimas. ... Visuomenė yra ne kas kita kaip individų jungimasis bendrai pastangai.“⁹

Tai puikiai suvokė ir Adamas Smithas:

„Civilizuotoje visuomenėje žmogui visą laiką reikia didelės daugybės žmonių bendradarbiavimo ir pagalbos, tačiau jam vargiai užtenka viso gyvenimo įgyti tik keleto asmenų prielankumui. ... O žmogus beveik nuolat reikalingas savo gentainių paramos, tik jam beprasmiška tikėtis jos vien kaip malonės. Jis kur kas greičiau laimės tada, kai galės pakreipti jų savanaudiškumą savo naudai ir parodyti, kad jiems patiems bus naudinga daryti tai, ko jam reikia. Kai kas nors siūlo kitam dvišalį sandorį, jis kaip tik taip ir elgiasi. Duok man tai, ko aš noriu, ir aš tau duosiu, ko tu nori, – tokia yra kiekvieno panašaus sandorio prasmė; kaip tik šiuo būdu mes vienas iš kito gauname daugumą tų gerų paslaugų, kurios mums taip reikalingos. Ne mėsininko, ne aludario ir ne kepėjo malonė leidžia mums tikėtis užtarnautų pietų, o jų pačių rūpinimasis savais interesais. Mes apeliuojame ne į jų žmoniškumą, o į jų egoizmą, ir niekada nekalbame apie savo reikmes, bet kalbame tikrai apie jų naudą.“¹⁰

Šioje ir kitose ištraukose Adamas Smithas atkreipia dėmesį į tai, kad rinkos ekonomika sėkmingai veikia būtent todėl, kad savimeilę ir savanaudiškumą

ji pakinko gamybai ir mainams. Dar garsesnėje ištraukoje Smithas taip plėtoja šią mintį:

„Kiekvienos visuomenės metinės pajamos visada yra tiksliai lygios bendro metinio pramonės produkto mainomajai vertei, arba kitaip sakant, yra ne kas kita kaip toji mainomoji vertė. O kadangi kiekvienas žmogus stengiasi pagal galimybes savo kapitalą naudoti vidaus pramonei palaikyti ir kreipti tą pramonę ta linkme, kur jos produktas turėtų didžiausią vertę, kiekvienas būtinai pasitarnauja tam, kad visuomenės metinės pajamos būtų kuo didesnės. Tiesą sakant, paprastai jis nei siekia pasitarnauti visuomenės interesui, nei žino, kiek jis jam pasitarnauja. Teikdamas pirmenybę vidaus, o ne užsienio pramonei jis siekia tik savo paties saugumo; o kreipdamas tą pramonę ta linkme, kur jos produktas būtų didžiausios vertės, jis siekia tik savo naudos; ir čia, kaip ir daugeliu kitų atvejų, jis yra vedamas nematomos rankos įgyvendinant tikslą, kurio pats visai nesiekė. Ir visuomenei nėra visada blogiau dėl to, kad jis jo nesiekė. Siekdamas savo paties naudos jis dažnai veiksmingiau pasitarnauja visuomenės gerovei, nei tada, kai jis mėgina jai pasitarnauti.“¹¹

Šios ištraukos išgarsėjimas Smithui gerokai pakenkė. Daugybė autorių, girdėjusių tik šią „nematomos rankos“ metaforą, nesuprato arba iškreipė jos prasmę. Jie įsivaizdavo, kad ji (nors panaudota tik vienoje vietoje) išreiškia „Tautų turto“ doktrinos esmę. Jiems atrodė, kad Adamas Smithas, būdamas deistas, tikėjo, jog Visagalis mįslingu būdu įsikiša į žmonių

santykius užtikrindamas, kad savanaudiški veiksmai duotų visuomenei naudingus rezultatus. Tai yra aiškus nesupratimas: „Tas faktas, jog rinka didina kiekvieno jos dalyvio gerovę, yra *išvada*, paremta moksline analize, o ne prielaida, kuria toji analizė remiasi.“¹²

Kiti autoriai ištrauką su „nematoma ranka“ interpretavo kaip savanaudiškumo gynimą, dar kiti – kaip pripažinimą, jog laisvoji rinka ne tik grindžiama savanaudiškumu, bet ir atlygina tik savanaudiškumą. Pats Smithas bent iš dalies yra kaltas dėl pastarosios interpretacijos. Jis nepasakė aiškiai, kad tik *teisėtai ir dorais būdais* užsidirbdami savo pragyvenimui žmonės prisideda prie bendrojo gėrio. Tie žmonės, kurie mėgina susikrauti turtus sukčiavimu, apgaule, plėšikavimu, šantažu ar žudymu, neprisideda prie šalies pajamų augimo. Gamintojai didina šalies gerovę konkurenciškai tenkindami vartotojų poreikius mažiausia kaina. Laisvoji ekonomika gali funkcionuoti tik deramuose teisiniuose ir doroviniuose rėmuose.

Daroma esminė klaida, kai žmonių veiksmai ir motyvai rinkos ekonomikoje traktuojami tik kaip siaurai savanaudiški. Nors Adamo Smitho paaiškinimas buvo puikus, jį lengva suprasti klaidingai. Laimei, bent keletas šiuolaikinių ekonomistų plačiau nušvietė šį procesą ir žmonių motyvacijas. „Ekonominių gyve-

nimą ... sudaro kompleksas santykių, į kuriuos įsitraukiamame teikdami kitų žmonių tikslams savo paslaugas arba išteklius ir tokiu būdu netiesiogiai pasitarnaudami savo pačių tikslams.“¹³ Mūsų pačių tikslai mums yra būtina *savi*, tačiau jie nėra būtina tik *savanau-diški*. „Ekonominis santykis ... arba verslo santykis yra vienodai būtinas valstiečio ir princo, šventojo ir nusidėjėlio, apaštalo ir piemens, labiausiai altruistiško ir labiausiai egoistiško žmogaus gyvenime. ... Mūsų ekonominių santykių sistema teikia bendradarbiavimo priemonių kiekvienam siekiant savo tikslų.“¹⁴

Pasak Wicksteedo, „specifinis ekonominio santykio bruožas yra ne ‘egoizmas’, o ‘nontuizmas’¹⁵. Jis taip aiškina šią sąvoką:

„Jeigu tu ir aš vykdome sandorį, kuris iš mano pusės yra grynai ekonominis, tai aš talkinu tavo tikslams iš dalies arba net visiškai savo paties labui arba galbūt kitų labui, bet tikrai ne tavo labui. Šį santykį daro ekonominiu tas faktas, kad aš tave traktuojau tik kaip grandį grandinėje, o į tavo norus žvelgiu tik kaip į priemonę, kuria naudodamasis galiu patenkinti kieno nors kito – nebūtinai savo paties – norus. Ekonominis santykis neištumia iš mano sąmonės kiekvieno kito, išskyrus mane patį, potencialiai jis įtraukia kiekvieną, išskyrus tave.“¹⁶

Yra šiek tiek savivalės „ekonominio santykio“ esmę apibūdinant kaip „nontuizmą“¹⁷. Tačiau ši samprata išreiškia tą tiesą, jog „grynai ekonominis“ santykis

yra „beasmenis“ pagal apibrėžimą. Vienas didžiųjų Wicksteedo nuopelnų – tai diskreditavimas idėjos, jog ekonominė veikla yra išimtinai egoistinė arba savanaudiška¹⁸. Tikrasis visos ekonominės veiklos pagrindas yra *bendradarbiavimas*. Kaip rašo Misesas:

„Visuomeninio bendradarbiavimo sistemoje visuomenės narius gali sieti simpatijos ir draugiškumo jausmai bei priklausomybės savo bendrijai pojūtis. Šie jausmai yra žavingiausios ir kilniausios žmogiškosios patirties šaltinis. ... Tačiau jie nėra, kaip kartais tvirtinama, visuomeninių santykių susiklostymo veiksniai. Jie yra visuomeninio bendradarbiavimo vaisiai, ir jie klesti tik jo rėmuose; jie nėra pirmesni už visuomeninių santykių atsiradimą ir jie nėra toji sėkla, iš kurios jie užauga...

Būdingasis žmogiškosios visuomenės bruožas yra tikslingas bendradarbiavimas. ... Žmonių visuomenė ... yra visuotinio dėsnio, apibrėžiančio kosminį tapsmą, o būtent darbo pasidalijimo aukštesnio produktyvumo, tikslingo panaudojimo rezultatas. ...

Kiekvienas individo žingsnis nuo izoliuotos veiklos link jungtinės veiklos iškart ir akivaizdžiai gerina jo padėtį. Taikaus bendradarbiavimo ir darbo pasidalijimo pranašumai yra visuotiniai. Jie iškart tenka kiekvienai kartai, o ne vien tolimiems jų palikuonims. Tai, ką individas turi paaukoti vardan visuomenės, jam gausiai atlyginama didesniais pranašumais; jis išsižada nedidelės naudos, kad vėliau gautų didesnę naudą. ... Kai visuomeninis bendradarbiavimas stip-

rėja dėl darbo pasidalijimo srities plėtimosi arba dėl teisinio saugios taikos įtvirtinimo, tai paskatą tam teikia kiekvieno noras gerinti savo padėtį. Siekdamas savo paties – teisingai suprastos – naudos individas prisideda prie visuomeninio bendradarbiavimo ir taikaus bendravimo stiprinimo. ...

Darbo pasidalijimo teorija, išrutuliuota britų politinės ekonomijos nuo Hume'o iki Ricardo, atliko tą istorinį vaidmenį, kad visiškai sugriovė visas metafizines doktrinas, liečiančias visuomeninio bendradarbiavimo kilmę ir veikmę. Ji apvainikavo dvasinį, dorovinį ir intelektualinį žmonijos vadavimąsi, pradėtą Epikūro filosofijos. Ankstesnę heteronominę ir intuicionistinę etiką ji pakeitė autonomine racionalia morale. Teisė ir teisingumas, dorovės normos ir visuomeninės institucijos jau negarbinamos kaip protu nesuvokiami Aukščiausiojo steiginiai. Jų kilmė yra žmogiška, ir vienintelis jų vertinimo matas yra jų tikslingumas žmonių gerovės atžvilgiu. Ekonomistas utilitaristas nesako: *Fiat justitia, pereat mundus*. Jis sako: *Fiat justitia, ne pereat mundus*¹⁹. Jis nereikalauja iš žmogaus atsisakyti savo gerovės visuomenės labui. Jis siūlo jam suvokti, kas yra jo paties teisingai suprata nauda.²⁰

Misesas dėsto tą patį požiūrį savo ankstesnėje knygoje „Socializmas“. Prieštaraudamas Kanto tezei, kad esą neteisinga kitus traktuoti vien kaip priemones, jis plėtoja Wicksteedo mintį:

„Liberalioji visuomenės teorija įrodo, kad kiekvienas atskiras žmogus žvelgia į kitus žmones pirmiausia tik kaip į priemones savo tikslams, tačiau ir jis pats visiems kitiems

yra tik priemonė jų tikslams, ir kad galiausiai šioje abipusėje sąveikoje, kur kiekvienas kartu yra ir tikslas ir priemonė, pasiekiamas aukščiausias visuomeninio gyvenimo tikslas – geresnis gyvenimas kiekvienam. Kadangi visuomenė galima tik ten, kur kiekvienas gyvendamas savo gyvenimą kartu padeda gyventi kitiems, kur kiekvienas kartu yra priemonė ir tikslas, kur kiekvieno individo gerovė kartu yra būtina sąlyga kitų gerovei, tai akivaizdu, jog automatiškai įveikiama Mano ir Tavo, tikslo ir priemonių priešprieša.²¹

Suvokę pamatinę visuomeninio bendradarbiavimo principą atrandame tikrąjį „egoizmo“ ir „altruizmo“ sutaikymo būdą. Net tarus, kad kiekvienas gyvena ir nori gyventi pirmiausia sau, galima suprasti, jog tai netrukdo visuomeniniam gyvenimui, veikia jį net skatina, nes labiau patenkinamas individo gyvenimas galimas tik visuomenėje ir tik per visuomenę. Šia prasme egoizmas gali būti pripažintas kaip pamatinis visuomenės dėsnis. Daroma esminė klaida, kai „egoistiniai“ ir „altruistiniai“ motyvai laikomi visiškai nesuderinamais ar net griežtai skirtingais. Kaip sako Misesas:

„Egoistinių ir altruistinių veiksmų supriešinimas kyla dėl to, kad nesuvokiama individų tarpusavio priklausomybė visuomenėje. Laimei, žmogui nėra duota galia pasirinkti, ar jo veiksmai ir elgesys tarnaus jam pačiam ar kitiems žmonėms. Jeigu tokią galią jis turėtų, žmonių visuomenė nebūtų galima. Visuomenėje, kuri grindžiama darbo pasidalijimu ir

bendradarbiavimu, visų jos narių interesai yra harmonijoje, ir iš šio pamatinio visuomeninio gyvenimo fakto išplaukia, jog veikla savo labui nekonfliktuoja su veikla kitų labui, nes individų interesai galiausiai sutampa. Tad garsusis mokslinis ginčas dėl galimybės altruistinius motyvus dedukuoti iš savanaudiškų motyvų gali būti laikomas išspręstu.

Moralinė pareiga nėra nesuderinama su savanaudiškais interesais. Tai, ką individas atiduoda visuomenei jos išlikimo labui, jis atiduoda ne jam svetimų tikslų labui, o savo paties interesų labui.²²

Visuomeninis bendradarbiavimas persmelkia visą laisvosios rinkos sistemą: jis vyksta tarp gamintojo ir vartotojo, tarp pirkėjo ir pardavėjo. Abi pusės laimi dėl šių santykių ir būtent todėl į juos įsitraukia. Vartotojas gauna jam reikalingos duonos; kepėjas gauna piniginių pelną, kuris jį skatina kepti duoną ir suteikia reikiamų lėšų kepti jos daugiau. Nepaisant visos profsąjunginės ir socialistinės propagandos, įrodinėjančios priešingą dalyką, darbdavio ir darbėmio santykis yra iš esmės bendradarbiavimo santykis. Kiekvienas yra reikalingas kitam. Kuo efektyvesnis darbdavys, tuo daugiau darbuotojų jis gali samdyti ir tuo daugiau jis gali jiems mokėti. Kuo efektyvesni darbuotojai, tuo daugiau kiekvienas gali užsidirbti ir tuo labiau seksis darbdaviui. Darbdavys yra suinteresuotas, kad jo darbuotojai būtų sveiki ir žvalūs, gerai maitintųsi, turėtų

gerą būstą, kad jaustųsi traktuojami teisingai, kad būtų atlyginami pagal darbo efektyvumą ir siektų dirbti efektyviai. Darbuotojas yra suinteresuotas, kad įmonė, kuriai jis dirba, veiktų pelningai ir kad ji gautų kuo didesnę pelną, skatinantį jos augimą.

„Mikroekonomikos“ lygmeniu kiekviena įmonė yra bendradarbiavimo židinys. Žurnalas arba laikraštis (visą darbinį gyvenimą būdamas susijęs su laikraščiais ir žurnalais galiu apie tai kalbėti iš betarpiškos patirties) yra jungtinės veiklos organizacija, kurioje kiekvienas reporteris, kiekvienas vedamųjų autorius, kiekvienas reklamos agentas, kiekvienas spaustuvininkas, kiekvienas platintojas, kiekvienas kioskininkas atlieka jam skirtą vaidmenį – panašiai kaip orkestre, kur kiekvienas muzikantas savo specifiniu instrumentu tiksliai atlieka jam skirtą vaidmenį kuriant galutinę harmonijos produktą. Didelė pramoninė kompanija, tokia kaip „General Motors“, „U.S. Steel Corporation“ arba „General Electric“ – tiesą sakant, bet kuri iš tūkstančių kitų – yra tvarios kooperacijos stebuklas. O „makroekonomikos“ lygmeniu visas laisvasis pasaulis veikia kaip tarptautinės kooperacijos sistema, nes tarpusavio prekybos būdu kiekviena šalis tenkina kitų šalių poreikius pigiau ir geriau, nei jos galėtų savo poreikius patenkinti veikdamos izoliuotai. Ir šis bendradarbiavimas, nuo žemiausio iki aukščiausio

lygmens, vyksta todėl, kad kiekvienas iš mūsų atrandame, jog talkinimas kitų tikslams (nors ir netiesioginis) yra efektyviausia priemonė siekiant savo tikslų. Taigi, nors pamatinį motyvą galime vadinti „egoizmu“, tikrai negalime šią sistemą vadinti gryno egoizmo ar savanaudiškumo sistema. Tai yra sistema, per kurią kiekvienas iš mūsų mėgina pasiekti savo tikslus – tiek „egoistinius“, tiek ir „altruistinius“. Jos išties negalime vadinti „altruizmo“ sistema, nes joje kiekvienas bendradarbiauja su kitais daugiausia ne tam, kad tenkintų tų kitų siekius, o pirmiausia tam, kad pasiektų savo paties tikslus. Tinkamiausias šios sistemos pavadinimas būtų „mutualizmas“²³. Bet kuriuo atveju bendradarbiavimas yra jos pamatinis reikalavimas.

6. AR KAPITALIZMAS NETEISINGAS?

Dabar panagrinėkime kitą klausimą. Ar laisvosios rinkos sistema, „kapitalizmo“ sistema, yra teisinga ar neteisinga? Beveik visi socialistų išpuoliai prieš „kapitalistinę“ sistemą yra išpuoliai prieš jos tariamą neteisingumą – prieš vadinamąjį darbininko „išnaudojimą“. Šioje etikai skirtoje knygoje nėra vietos nuodugniam šio kaltinimo analizei. Tokia analizė yra ekonomikos mokslo užduotis. Tad tikiuosi, kad skaitytojas man at-

leis, jeigu vietoje tiesioginės socialistų argumento analizės, aš paprasčiausiai priimsiu Johno Bateso Clarke'o išvadą jo epochiniame veikalė „Turto paskirstymas“ (1899), dėl jos pagrindimo nukreipdamas skaitytoją į ši ir kitus ekonomikos veikalus²⁴.

Bendroji Clarke'o veikalo tezė yra tai, kad „laisvoji konkurencija turi tendenciją darbui atiduoti tai, ką sukuria darbas, kapitalistui – tai, ką sukuria kapitalas, ir verslininkui – tai, ką sukuria koordinavimo funkcija. ... [Ji turi tendenciją] atiduoti kiekvienam gamintojui tą turto kiekį, kurį sukūrė būtent jis.“²⁵

Clarke'as faktiškai argumentuoja, jog laisvosios konkurencijos sistema turi tendenciją atiduoti „kiekvienam tai, ką jis sukuria“. Tai reiškia ne tik tai, kad griūna išnaudojimo teorija, pagal kurią „iš darbininkų reguliariai nusavinama dalis jų sukurto produkto“, bet ir tai, kad kapitalizmo sistema yra iš esmės teisinga ir kad turime siekti ne jos sunaikinimo ar pakeitimo visiškai kitokia sistema, o jos tobulinimo – kad išimtyse joje vyraujančiam paskirstymo principui būtų retesnės ir mažiau ženklios²⁶.

Šias išvadas būtina papildyti tam tikromis išlygomis. Paties Clarke'o teigimu, šis laisvosios rinkos „paskirstymo“ principas²⁷ atspindi *tendenciją*. Jis nereiškia, kad *kiekvienam atveju* individas gauna būtent

tą vertę, kurią jis sukūrė arba padėjo sukurti. O ir jo indėlio vertė, kurią jis atgauna, yra *rinkos* vertė – t. y. indėlio vertė, kaip ji *matuojama kity*.

Tačiau kad ir kaip ši sistema neatitiktų tobulo „teisingumo“ reikalavimų, iki šiol nėra sugalvota geresnės sistemos. Ir socializmas, kaip pamatysime kitame skyriuje, tikrai nėra tokia sistema.

Tačiau prieš duodami galutinį moralinį šios įstaigos sistemos įvertinimą, turime pastebėti dar vieną didžiulį jos pranašumą. Sistema pasižymi ne tik tendencija atlyginti individų pastangas pagal jų konkretų indėlį į produkto pagaminimą. Vykstant nuolatinei rinkos kainų, uždarbių, rentų, palūkanų ir kitų sąnaudų kaitai bei santykinio pelno ir nuostolio pokyčiams rinka leidžia pasiekti ne tik maksimalias, bet ir optimalias gamybos apimtis. Kitaip sakant, skatinimo ir baidymo priemonėmis, kurias teikia nuolat kintanti kainų ir sąnaudų sąveikos sistema, yra sinchronizuojama tūkstančių skirtingų prekių ir paslaugų gamyba ir yra palaikoma dinaminė pusiausvyra tarp šių tūkstančių gėrybių gamybos apimčių viena kitos atžvilgiu. Ši pusiausvyra nebūtinai atspindi atskirų individų norus. Ji nebūtinai atitinka kokį nors utopinį ekonomikos planuotojo idealą. Tačiau ji turi tendenciją atspindėti gamintojų ir vartotojų visumos norus. Juk kiekvienas vartotojas pirksdamas arba

nepirkdamas kasdien balsuoja už didesnę šios ir mažesnę anos prekės gamybą, o gamintojas yra verčiamas paklusti šiems vartotojų sprendimams²⁸.

Suvokę, kaip ši sistema veikia, pasvarstykime jos teisingumo klausimą. Paprastai ji vadinama „neteisinga“, nes nuo neatmenamų laikų „socialinio teisingumo“ idealu yra laikoma absoliuti pajamų lygybė. Socialistai nepailstamai smerkia „skurdą pertekliaus apsuptyje“. Jie negali atsikratyti idėjos, kad turtuolių turtas yra neturtėlių skurdo priežastis. Tačiau ši idėja yra visiškai klaidinga. Turtuolių turtas neturtėlius veikia turtina negu skurdina. Turtuoliai yra tie, kurie gali kažką pasiūlyti mainais į neturtėlių paslaugas. Ir tik turtuoliai gali aprūpinti neturtėlius kapitalu, gamybos priemonėmis, didinančiomis neturtėlio darbo produktyvumą, tad ir jo ribinę vertę. Turtingiesiems turtėjant neturtėliai tampa ne skurdesni, o turtingesni. Tai liudija visa ekonominės pažangos istorija. Bet koks mėginimas realizuoti pajamų lygybės idealą nepriklausomai nuo to, ką žmogus daro ar nedaro siekdamas užsidirbti arba susikurti pajamas, nepriklausomai nuo to, ar jis dirba ar nedirba, gamina ar negamina, – vestų į visuotinę nuskurdimą. Jis pašalintų visas paskatas neišmanėliams lavintis, tinginiams ką nors dirbti, o iš prigimties gabiems ir darbštiesiems atimtų norą dirbti ar tobulėti.

Vėl grįžtame prie išvadų, kurias padarėme skyriuje apie teisingumą. Teisingumas nėra tikslas pats savaime. Jis nėra idealas, kurį galima atskirti nuo jo padarinių. Net būdamas tarpiniu tikslu, jis yra visų pirma priemonė. Glaustai, teisingumą nusako tos visuomeninės nuostatos bei taisyklės, kurios labiausiai skatina visuomeninį bendradarbiavimą, o ekonomikos srityje tai reiškia – kurios labiausiai skatina produktyvumą.

Savo ruožtu šios nuostatos ir taisyklės turi būti vertinamos ne vien pagal jų poveikį vienam ar kitam konkrečiam atvejui, o pagal visuminį poveikį ilgalaikėje perspektyvoje (ši principą pirmasis suformulavo Hume'as).

Beveik visi argumentai už lygų pajamų paskirstymą postuluoja, kad toks lygus paskirstymas nesumažins vidutinių pajamų, kad visuminės pajamos ir visuminis turtas išliks bent jau tokie, kokie būtų laisvosios rinkos sistemoje, kur kiekvienas gauna atlygį už savo paties produktą arba už indėlį kuriant produktą. Šios prielaidos naivumas bado akis. Lygus paskirstymas – kuris gali būti vykdomas tik prievarta – sukeltų katastrofinį produktyvumo smukimą ir greit nuskurdintų šalį, kuri tokios politikos griebtųsi. Komunistinė Rusija buvo greitai priversta atsisakyti šios egalitarinės

idėjos; komunistinių šalių tautos brangiai sumokėjo už mėginimus šios idėjos laikytis.

Galima pamanyti – ir šiandien daugelis taip mano – jog egzistuoja kokia nors „trečia“ sistema, koks nors „vidurio kelias“, leidžiantis suderinti laisvosios rinkos sistemos produktyvumą su socialistinės sistemos „teisingumu“ ar bent sumažinti tą pajamų ir gerovės nelygybę, kuri klostosi visiškai laisvoje ekonominėje sistemoje. Čia galiu pateikti tik savo išvadą, kad tai yra iliuzija. Net jeigu tokia mišri sistema ir ištaisytų vieną kitą neteisingumo atvejį, ji tai padarytų tik didindama visuminį neteisingumą – ir kartu mažindama visuminį produktą, palyginti su tuo, kuris būtų sukurtas laisvosios rinkos sistemoje. Šios išvados pagrindimą skaitytojas ras ekonomikos veikaluose²⁹.

7. AR RINKA YRA „ETIŠKAI NEUTRALI“?

Dabar panagrinėkime poziciją, kurią pastaraisiais dešimtmečiais dažnai užima ekonomistai – poziciją, kurios populiarumui galėjo pasitarnauti Philipas H. Wicksteedas savo knyga „Sveiko proto politinė ekonomija“ (1910). Šią poziciją nusako idėja, jog ekonominė sistema yra „etiškai neutralus instrumentas“.

Wicksteedas iškalbingai ir įtaigiai argumentuoja už šią idėją pastraipoje, kurios didelę dalį pacituosiu:

„Dabar matome, kad ekonominiai santykiai ir net jų tyrimas daugelio žmonių sąmonėje asocijuojasi su žemais ir niekingais dalykais ir kad tai kyla dėl tų santykių prigimties nesupratimo. Tačiau, kita vertus, pigus optimizmas, kuris tikisi, kad ekonomikos jėgos, jeigu tik joms būtų leista laisvai reikštis, spontaniškai sukurtų geriausias galimas gyvenimo sąlygas, yra lygiai taip pat klaidingas ir net labiau kenksmingas. Išties nesunku ekonominių jėgų veikmę pavaizduoti kaip visiškai gėrybinę. Argi nematome, kad jos automatiškai organizuoja didžiulę bendradarbiavimo sistemą, kurioje žmonės, nematę ir negirdėję vienas kito, kurie net savo vaizduotėje vargiai ar suvokia vienas kito egzistavimą ar norus, vis dėlto palaiko vienas kitą kiekviename žingsnyje ir talkina vieni kitiems kiekvienam realizuojant savo tikslus? Argi jos neprėpia viso pasaulio padarydamos jį viena visų tarpusavio naudos visuomene? Tai, kad Londonas kasdien yra pamaitinamas, nors niekas jo maitinimu nesirūpina, yra stulbinantis faktas, toks stulbinantis, jog jis pateisina, net jeigu nepagrindžia, didžiausias liaupses, giedamas *laissez-faire laissez-passer* socialinės organizacijos teorijai. Koks akivaizdus ekonominio santykio efektyvumo liudijimas yra pats faktas, jog laikome nenormaliu dalyku tai, kad bet kuris žmogus pražūtų stokodamas bet kurio iš tūkstančio daiktų, nei vieno iš kurių jis nesugeba pats pasidaryti ar pasigaminti.

Regėdami, kaip žmonių pasaulis kasdienių milijoninių sąveikų dėka išsilaiko ir negaudami atsakymo į klausimą „Kas

visa tuo pasirūpina?“ galime suprasti tą beveik religinį susižavėjimą bei entuziazmą, su kuriuo ankstesnioji ekonomistų karta kontempliavo „ekonominės harmonijas“, kai kiekvienas individas pasitarnaudamas sau būtinai pasitarnauja ir kaimynui, ir vien paklusdamas postūmiams iš aplinkos bei judėdamas jam atsiveriančiu taku įsitraukia į tinklą „tikslų, kurių pats negali numatyti“.

Tačiau į šį paveikslą privalome pažvelgti atidžiau. Ar mano pastangos, kai siekiu savo tikslų, verčia mane pasitarnauti kitų tikslams? Taip, išties. Tačiau kokie yra tie mano tikslai, artimiausieji ir tolimiausieji? Ir kokie yra tikslai tų, kuriems pasitarnauju siekdamas savo tikslų? Ir koku požiūriu į priemonių tinkamumą tikslams pasiekti vadovaujuosi aš pats ir vadovaujasi jie? Tai yra tie klausimai, nuo kurių priklauso bendruomenės sveikumas ir gyvybingumas, tačiau ekonominės jėgos pačios savaime neteikia į juos jokio atsakymo. Darbo pasidalijimas ir mainai, kuriais remiasi visuomenės ekonominė organizacija, gausina priemones, kuriomis siekiame savo tikslų, tačiau jie nedaro jokios tiesioginės įtakos patiems tikslams, neskatina sąžiningumo renkantis priemones. Nerimta vadovautis prielaida, kad etiškai sveikintini rezultatai būtinai susiklostys naudojant etiškai neutralų instrumentą, ir taip pat kvaila ekonominį santykį laikyti stabu arba baidykle.

Pasaulyje yra daug dalykų, kurių norėčiau sau ir kitiems ir kuriuos galiu įgyti tik mainais. O ką aš turiu, ką galiu padaryti ar sukurti, ko pasaulis panorėtų? Kaip galiu jį priversti norėti arba jį įtikinti, kad jis nori to, ką galiu jam pasiūlyti geriau nei kiti? Dalykai, kurių noriu – matuojant juos pagal idealųjį

standartą – gali būti tokie, kad kiti, teikdami juos man, teikia gėrį arba blogį; tas pat pasakytina apie dalykus, kuriuos teikiu jiems, apie norus, kuriuos juose skatinu ir apie priemones, kurias naudoju tenkindamas jų norus. Kai piešiame gundantį „ekonominės harmonijos“ paveikslą, kuriame kiekvienas „padedą“ kuriam nors kitam ir tampa jam „naudingas“, tai nejučiomis leidžiame prasmukti kontrabandinei „pagalbos“ idėjai su jos etinėmis arba sentimentaliomis asociacijomis. Užmirštame, kad „pagalba“ gali būti nešališkai teikiama tiek destruktiviems ir pragaištingiems, tiek konstruktyviems ir gėrybiniais tikslams, ir kad ją teikiant gali būti naudojamos bet kokios priemonės. Tereikia pagalvoti apie milžinišką karo pramonę, apie finansinių burbulų kompanijas, apie verslo įmonių pastangas užduosinti kitas pačiame jų gimime, apie narkotikų kultūrą Kinijoje ir Indijoje, apie džino ir spirito vairyklas mūsų šalyje, kad suvoktume tai, kaip dažnai tiesioginis vieno žmogaus ar atskiros bendruomenės tikslas žlugdo arba trikdo kitų tikslus, klaidina žmones, gadina jų skonius ir aptarnauja jų pagėdimą.“³⁰

Pateikiau tokią ilgą Wicksteedo citatą todėl, kad joje dėstomas stipriausias iš mano kada nors rastų argumentų apie laisvosios rinkos sistemą kaip apie „etiškai indiferentišką“ arba etiškai neutralią sistemą. Ir vis dėlto manau, kad šiam jo argumentui galima iškelti rimtą prieštaravimą.

Iš pradžių sugretinkime jį su priešingos tezės – kad laisvosios rinkos ekonomika turi pozityvią mora-

linę vertę – dviem formuluotėmis. Skaitytojas prisimena citatą iš Ludwigo von Miseso, kurioje jis teigia, jog „simpatijos ir draugiškumo jausmai bei priklausomybės savo bendruomenei pojūtis ... yra visuomeninio bendradarbiavimo vaisiai“, o *ne* sėkla, iš kurios išauga visuomeninis bendradarbiavimas. Panašią mintį dėsto Murray N. Rothbardas:

„Aiškinant visuomenės pradžią nėra reikalo apeliuoti į kokį nors mistinį individų vieningumą ar „bendrumo jausmą“. Vadovaudamiesi protu individai suvokia mainų naudą, kylančią iš darbo pasidalijimo, ir jie juda šia jiems naudinga linkme. Faktiškai labiau tikėtina, kad draugiškumo ir bendrumo jausmai yra visuomeninio (kontraktinio) bendradarbiavimo *padarinys*, o ne priežastis. Tarkime, pavyzdžiui, kad darbo pasidalijimas nėra produktyvus arba kad žmonės jo nesuvokia. Tokiu atveju beveik nebūtų paskatų mainams ir kiekvienas mėgintų apsirūpinti gėrybėmis savo autarkinėje nepriklausomybėje. Neabejotinai kiltų nuožmi kova dėl trūkstamų gėrybių, nes tokia pasaulyje gėrybės išsigijimas vienam žmogui reiškia praradimą kitam. Beveik neišvengiama, kad tokia autarkiniame pasaulyje vyrautų smurtas ir vyktų nesiliaujantis karas. Kadangi kiekvienas žmogus galėtų pelnytis tik iš kitų žmonių praradimų, žmonių santykiuose vyrautų priešiško jausmai. Kaip dėl kaulo besiriejančių žvėrių atveju, toks nesantaikos pasaulis skatintų tik tarpusavio neapykantą ir priešišumą. Gyvenimas būtų negailestinga „kova už išlikimą“. Kita vertus, pasaulyje, kur vyksta savanoriškas bendradarbiavimas abipus naudingų mainų pagrindu,

kur žmogus gauna naudos duodamas naudos kitam žmogui, ten akivaizdžiai atsiveria plati erdvė žmonių tarpusavio simpatijos ir draugiškumo jausmams. Būtent taikaus bendradarbiavimo visuomenė kuria palankias sąlygas žmonių tarpusavio draugiškumo jausmams.

Mainų teikiama abipusė nauda yra didžiausia paskata ... potencialiems *agresoriams* (smurto prieš kitus iniciatoriams) vengti agresijos ir taikiai bendradarbiauti su savo kaimynais. Individas tada susivokia, jog specializacija ir mainai nusveria tuos pranašumus, kuriuos gali atnešti karas.³¹

Dabar pažvelkime atidžiau į Wicksteedo tezę. Tikra tiesa, kaip jis tai iškalbingai parodo, jog kapitalizmas, kaip jis veikė jo laikais ir veikia šiandien, dar nėra rojus, apgyvendintas bendradarbiaujančių šventųjų. Tačiau tai neįrodo, kad ši sistema yra atsakinga už mūsų asmenines ydas ir nuodėmes ar net kad ji yra etiškai „indiferentiška“ ir neutrali.

Wicksteedas traktavo kaip savaime suprantamus ne tik ekonominius, bet ir etinius to meto kapitalizmo privalumus, nes tai buvo sistema, kurią jis matė visur aplink ir kuriai neįsivaizdavo alternatyvų. Dalykas, kurį jis pamiršo rašydamas anksčiau cituotą tekstą, yra tai, kad kapitalizmas nėra neišvengiama sistema, ji buvo pasirinkta vyrų ir moterų, gyvenančių jos sąlygomis. Tai yra *laisvės sistema*. Londonas yra pamaitinamas ne todėl, kad „niekas jo maitinimu nesirūpina“.

Priešingai, Londonas maitinamas būtent todėl, kad beveik *kiekvienas* londonietis tuo rūpinasi. Namų šeimininkė kasdien keliauja į maisto parduotuvę ir važiuota arba pėsčiomis grįžta namo su įsigytais produktais. Mėsaininkas ir bakalėjininkas žino, kad ji atvyks, ir todėl apsirūpina tuo, ką ji, jų manymu, veikiausiai pirks. Mėsą ir daržoves jie atsigabena savo pačių arba didmenininkų sunkvežimiais, didmenininkai teikia užsakymus siuntėjams, o tie savo ruožtu teikia užsakymus fermeriams ir geležinkeliams maistui atgabenti. Vienintelis dalykas, kurio ši sistema neturi, – tai diktatoriaus, kuris komanduotų visų elgesiui šioje sistemoje ir priskirtų sau nuopelnus dėl jos funkcionavimo.

Tiesa, ši laisvės sistema, laisvosios rinkos sistema, remiasi atitinkama teisine tvarka ir morale. Be jų ji negalėtų egzistuoti. Tačiau kartą atsiradusi ir funkcionuodama ji kelia aukštyrų visuomenės moralės lygį.

8. LAISVĖS FUNKCIJA

Wicksteedas galbūt ne visai suvokė, jog aprašydamas rinkos ekonomiką jis aprašė ekonominės *laisvės* sistemą, o laisvė ne tik nėra „etiškai indiferentiška“, ji yra būtinoji moralės sąlyga. Kaip rašo F. A. Hayekas:

„Seniai atrasta ... kad moralė ir moralinės vertybės tarpsta tik laisvės aplinkoje ir kad apskritai žmonių ir klasių moraliniai standartai yra aukšti tik ten, kur nuo seno mėgaujamasi laisve, ir jie atitinka turimos laisvės mastą. Kad laisvė yra būtinoji terpė moralinių vertybių atsiradimui – netgi kad ji kaip vertybė yra visų vertybių šaltinis – yra beveik akivaizdu. Tik ten, kur individas turi pasirinkimą ir su juo susijusią atsakomybę, jis turi galimybę teigti esamas vertybes, prisidėti prie jų puoselėjimo ir užsitarnauti moralinį nuopelną.“³²

Net jeigu konkreti laisvosios rinkos sistema neprilygsta tobulybei, tai dar neįrodo, kad laisvosios rinkos sistema yra etiškai indiferentiška ar etiškai neutrali. Atsirasdama moralės pagrindu pačiu savo buvimu ši sistema skatina moralės plėtrą ir stiprėjimą. Savanoriško ekonominio bendradarbiavimo įprotis stiprina abipusiškumo nuostatas. O sistema, kuri leidžia geriau nei visos kitos sistemos tenkinti mūsų materialius norus ir poreikius, negali būti nurašoma kaip etiškai bereikšmė ar etiškai neutrali. Moralė priklauso nuo to, kiek jau yra patenkinti materialūs poreikiai. Kaip kitur įsimenamai rašo pats Wicksteedas, „Žmogus negali būti nei šventasis, nei meilužis, nei poetas, jeigu jis yra alkanas.“³³

Šypsena kelia tai, kad būtent dėl to, jog kapitalizmas leidžia žmonėms patenkinti, netgi apščiai, savo materialius poreikius, jis dažnai smerkiamas kaip „materialistinė“ sistema. Puikų atsakymą į šį kaltini-

mą duoda F. A. Hayekas: „Žinoma, neteisinga sistemą smerkti kaip materialistinę dėl to, kad ji leidžia individui pačiam apsispręsti, ar teikti pirmenybę materialiai naudai ar aukštesniems tikslams, neprimesdama jam sprendimo. ... Kai [laisvojo verslo visuomenė] teikia galimybę individams, siekiantiems grynai materialistinių tikslų, erdvės pasitarnauti bendrapiliečiams, tai šiems individams ji taip pat teikia galimybę siekti kitokių, svarbesnių tikslų.“³⁴

Galiu tik pridurti, kad laisvos ekonomikos sąlygomis kiekvienas yra laisvas parodyti kitiems savo dosnumą tiek, kiek jam atrodo tinkama.

Kadangi savanoriškas ekonominis bendradarbiavimas daro mus labiau priklausomus vienas nuo kito, jo principų laužymas arba pačios sistemos pakrikimas mums visiems turi rimtų padarinių; tai suvokdami tampame mažiau pakantūs tokiems pažeidimams. Taip atsiranda tendencija palaikyti arba kelti visos bendruomenės moralinį lygį.

Norint suvokti laisvosios rinkos ekonomikos tikrąją moralinę vertę pakanka savęs paklausti: *Jeigu šios laisvės nebūtų, kas tada?* Mes jos reikiamai neįvertiname ne tik ekonomiškai, bet ir moraliai tik todėl, kad ją jau turime ir manome ją esant amžiams garantuotą. Kaip sako Šekspyras:

„Jau taip yra:
Ką turime – nevertiname niekad,
Kol tuo naudojames, bet vos prarandam,
Tuoju imame brangint ir gailim to,
Ko neseniai turėdami nematėm.“³⁵

Mes neturime pasiteisinimo savo požiūriui į kapitalizmą kaip į moraliai indiferentišką sistemą, kokį turėjo Wicksteedas, kai rašė 1910 m. Jam neteko susidurti su nykiomis alternatyvomis. Jam neteko kasdien, metai iš metų, asmeniškai patirti arba skaityti apie etatizmo, valdiško ekonomikos planavimo, socializmo, fašizmo, komunizmo padarinius. Kitame skyriuje panagrinėsime šių alternatyvų moralumą, arba tiksliau, amoralumą.

Apibendrinkime: kapitalizmo sistema, laisvoji rinka, yra laisvės, teisingumo ir produktyvumo sistema. Visais šiais atžvilgiais ji yra nepalyginamai pranašesnė už prievartines alternatyvas. Šios trys dorybės yra neatskiriamos. Kiekviena išplaukia iš kitos. Tik būdami laisvi žmonės gali būti moralūs. Tik jeigu jie turi pasirinkimo laisvę, apie juos galima sakyti, kad jie skiria gėrį nuo blogio. Kai jie yra laisvi rinktis, laisvi įsigyti ir išlaikyti savo darbo vaisius, tada jie jaučiasi traktuojami teisingai. Kai jie mato, jog jų atlygis priklauso nuo jų pačių pastangų kuriant produktą (ir faktiškai yra tas produktas), tada kiekvienas yra maksimaliai skatinamas kurti daugiau, o visi – maksimaliai

bendradarbiauti talkinant vienas kitam. Sistemos teisingumas kyla iš jos teikiamos laisvės, o sistemos produktyvumas – iš jos garantuojamo atlygių teisingumo.

1964 m.

Vertė Algirdas Degutis

Versta iš: Henry Hazlitt, *The Foundations of Morality*, Irvington-on-Hudson, New York: The Foundation for Economic Education, 1994 [1964], ch. 30 „The Ethics of Capitalism“.

Išnašos

1 Žr. Ludwig von Mises, *Human Action*, apie ekonomikos principus.

2 Žr. John Hospers, *Human Conduct*, apie etikos principus.

3 Žr. Ludwig von Mises, *Human Action, Socialism, etc.*

4 *The Wealth of Nations* (1776), Book I, Chap. 1. Ši frazė vartojama ir ši tema svarstoma jau Mandeville'io knygoje *Fable of the Bees*, pt. ii (1729), dial. vi., p. 335.

5 Ten pat, p. 12.

6 Ludwig von Mises, *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*, Macmillan, 1932, p. 299.

7 Ludwig von Mises, *Human Action*, p. 144.

8 *The Wealth of Nations* (Cannon ed.), p. 18.

9 Ludwig von Mises, *Human Action*, p. 143.

10 *The Wealth of Nations* (Cannon ed.) I, p. 16.

11 Ten pat, I, p. 421.

12 Žr. Murray N. Rothbard, *Man, Economy, and State*, Princeton: Van Nostrand; 1962, I, p. 440, išnaša. Taip pat žr. *The Wealth of Nations* (Canon ed.), I, p. 85, 86.

13 Philip H. Wicksteed, *The Common Sense of Political Economy*, London: Macmillan, 1910, p. 158.

14 Ten pat, p. 171, 172.

15 Ten pat, p. 180.

Nontuistai nesidomi žmonių, su kuriais bendrauja, interesais. Tokio tipo motyvacija nėra nei egoistinė, nei altruistinė. *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*.

16 Ten pat, p. 174.

17 Žr. Israel M. Kirzner, *The Economic Point of View*, Princeton: Van Nostrand, 1960, p. 66.

18 Įvade Wicksteedo knygos *Common Sense of Political Economy* 1933 m. leidimui profesorius Lionelas Robbinsas rašo: „Iki Wicksteedo protingiems žmonėms dar buvo galima kliautis įsitikinimu, kad visas ekonomikos mokslo statinys remiasi ekonominio žmogaus, vedamo egocentriinių arba hedonistinių motyvų, prielaida. ... Wicksteedas kartą ir visiems laikams išskleidė šį nesusipratimą“ (p. xxi).

19 Tebūnie teisingumas, nors pasaulis ir pražūtų. Tebūnie teisingumas, kad *nežūtų* pasaulis.

20 Ludwig von Mises, *Human Action*, p. 144–147.

21 Ludwig von Mises, *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*, Macmillan, 1932, p. 432.

22 Ten pat, p. 397, 398.

23 *mutual* (angl. k.) – bendras.

24 Pvz., Eugen von Bohm-Bawerk, *Karl Marx and the Close of His System* (1896); Ludwig von Mises, *Socialism* (1936), *Human Action* (1949). Faktiškai visa šiuolaikinė ekonominė literatūra, pripažindama uždarbių ribinio produktyvumo teoriją, neigia marksistinę išnaudojimo teoriją ir iš esmės priima J. B. Clarke'o išvadas.

25 *The Distribution of Wealth*, p. 3, 4.

26 Ten pat, p. 9.

27 Senesniuose (t. y. XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios) ekonomikos vadovėliuose „gamyba“ ir „paskirstymas“ paprastai buvo nagrinėjami skyriumi. Tai klaidina. Nėra taip, kad turtas pirma „pa-

gaminamas“, o po to „paskirstomas“. Tai yra socialistų iliuzija. Jeigu ūkininkas pats užaugina derlių, jis gauna visą derlių, nes jis pats jį pagamino. Jis nėra jam „paskirstomas“; jis tik nėra iš jo atimamas. Jeigu jis parduoda jį rinkoje, tai mainais gauna derliaus rinkos vertę, kaip ir darbininkas gauna savo darbo rinkos piniginę vertę.

28 Išsamesnį šio proceso aprašymą teikia Henry Hazlitt, „How the Price System Works“, *Economics In One Lesson* (Harper, 1947; MacFadden, 1962), Chap. XVI.

29 Žr. Ludwigo von Miseso veikalus, įskaitant lengvesnį *Planning for Freedom*, South Holland, Ill.: Libertarian Press, 1952, ypač skyrių „Middle-of-the-Road Policy Leads to Socialism“. Skaitytojui galiu rekomenduoti ir savo knygą *Ekonomika per vieną pamoką*.

30 Skyrius „Business and the Economic Nexus“, *The Common Sense of Political Economy*, Chap. V, p. 183–185.

31 *Man, Economy, and State*, Princeton: Van Nostrand, 1962.

32 „The Moral Element in Free Enterprise“, in *The Spiritual and Moral Significance of Free Enterprise*, New York: National Association of Manufacturers, p. 26–27.

33 *The Common Sense of Political Economy*, p. 154.

34 „The Moral Element in Free Enterprise“, in *The Spiritual and Moral Significance of Free Enterprise*, p. 32, 33.

35 *Much Ado About Nothing*, Act IV, scene 1, line 219 (K. Borutos vertimas).

MORALINIS ELEMENTAS LAISVOJO VERSLO SISTEMOJE

Friedrich A. Hayek

Ekonominė veikla sukuria materialinių priemonių visiems mūsų tikslams. Juk daugiausia savo pastangų įdedame parūpindami priemonių kitų žmonių tikslams, kad šie savo ruožtu parūpintų priemonių mūsų tikslams. Tik todėl, kad galime laisvai rinktis priemones, galime laisvai rinktis ir tikslus.

Tad ekonominė laisvė yra būtina visokios kitokios laisvės sąlyga, o laisvas verslas yra ir asmeninės laisvės būtina sąlyga, ir rezultatas. Todėl kalbėdamas apie moralinį laisvojo verslo sistemos elementą neapsiribosiu vien ekonominio gyvenimo problemomis, tačiau svarstysiu ir bendresnius ryšius tarp laisvės ir moralės.

Kalbėdamas apie šiuos ryšius „laisvę“ suprantu pagal didžiąją anglosaksiškąją tradiciją – kaip nepri-

klausomybę nuo arbitralios kito valios. Tai yra klasikinė laisvės laikantis įstatymų samprata, apibūdinanti būseną, kuomet žmogus gali būti priverčiamas daryti viena ar kita tik tada, kai prievartos reikalauja bendros, visiems vienodai galiojančios teisinės taisyklės, ir niekuomet prievarta netaikoma tik atskiru administracinės galios sprendimu.

Ryšys tarp tokios laisvės ir moralinių vertybių yra sudėtingas ir abipusis. Todėl turėsiu apsiriboti ir pristatyti tik pagrindinius dalykus šiek tiek telegrafišku stiliumi.

Viena vertus, jau seniai žinoma, kad moralė ir moralinės vertybės išauga tik laisvės aplinkoje ir kad dažniausiai tautos ar klasių moralės standartai aukšti tik ten, kur jos ilgai mėgavosi laisve, ir būna proporcingi turėjai laisvei. Taip pat seniai pastebėta, kad laisva visuomenė gali gerai gyvuoti tik ten, kur laisvus veiksmus veda tvirti moraliniai įsitikinimai, taigi visa laisvės teikiama nauda pasimėgauti galime tik ten, kur laisvė yra gerai įsitvirtinusi. Prie to norėčiau pridurti, kad tam, jog gyvuotų laisvė, moralės normos turi būti ne tik stiprios, bet ir tam tikro tipo, ir gali nutikti taip, kad laisva visuomenė subrandins tokius moralinius standartus, kurie, jeigu visuotinai paplis, sunaikins laisvę, o su ja ir visų moralinių vertybių pagrindą.

PAMIRŠTOS TIESOS

Prieš pereidamas prie šio dažnai sunkiau suprantamo dalyko, turiu trumpai aptarti dvi senas tiesas, kurios dažniausiai yra pamiršamos, nors turėtų būti žinomos. Beveik akivaizdu, kad laisvė yra moralinių vertybių augimui reikalinga matrica, kad ji ne tik vertybė tarp daugelio kitų, o visų vertybių šaltinis. Tik tada, kai individas turi galimybę rinktis ir jam tenka nuo pasirinkimo neatsiejama atsakomybė, jis gali patvirtinti esamas vertybes, prisidėti prie jų tolesnio augimo ir įgyti moralinį nuopelną. Paklusnumas moralinės vėrtės turi tik tada, kai yra pasirenkamas, o ne primetamas prievarta. Mūsų moralės supratimą parodo hierarchija, kaip surikiuojame įvairius savo tikslus, ir kai individas taiko bendras moralės taisykles konkrečioms situacijoms, jis yra nuolat kviečiamas interpretuoti bendruosius principus ir taip sukurti konkrečias vertybes.

Čia neturiu laiko parodyti, kaip tai lėmė, kad laisvose visuomenėse ne tik dažniausiai laikomasi įstatymų, bet ir kad dėl to naujaisiais laikais jos tapo visų didžiausių humanitarinių judėjimų, siekiančių aktyviai padėti silpniesiems, sergantiesiems ir prispaustiesiems, šaltiniu. O nelaisvos visuomenės dažnai išsiugdo nepagarbą įstatymui, šaltą požiūrį į kančias ir kartais netgi palankumą niekšams.

Reikia pažvelgti ir į kitą medalio pusę. Taip pat turėtų būti akivaizdu, kad laisvės rezultatai priklausys nuo vertybių, kurių laisvi individai siekia. Negalima teigti, kad laisva visuomenė visuomet ir būtinai išsiugdys tokias vertybes, kurioms galime pritarti, ar netgi, kaip pamatysime, išlaikys vertybes, suderinamas su laisvės išsaugojimu. Mes galime tik pasakyti, kad mūsų vertybės yra laisvės produktas ir kad ypač krikščioniškasias vertybes įtvirtino žmonės, sėkmingai pasipriešinę valdžios prievartai, ir kad už modernius laisvės saugiklius turime būti dėkingi troškimui turėti galimybę laikytis savo moralinių įsitikinimų. Prie šito galėtume pridurti, kad tik tos visuomenės, kurių vertybės iš esmės panašios į mūsų, yra laisvos, o kitose laisvė išnyko.

Visa tai yra stiprūs argumentai, kodėl laisvai visuomenei svarbiausia remtis tvirtais moraliniais įsitikinimais, ir kodėl norėdami išsaugoti laisvę *ir* moralę turime iš visų jėgų stengtis skleisti atitinkamus moralinius įsitikinimus. Tačiau man labiausiai rūpi klaidingas įsitikinimas, kad žmonės iš pradžių turi tapti geri ir kad tik tuomet jiems bus galima suteikti laisvę.

Tiesa, kad moralinių pamatų neturinti laisva visuomenė būtų labai nemaloni vieta gyventi. Tačiau ji vis tiek būtų geresnė nei visuomenė, kuri yra ir nelaisva, ir nemorali. Be to, ji bent jau palieka viltį, kad

po truputį susiformuos moraliniai įsitikinimai, o tai neįmanoma nelaisvoje visuomenėje. Čia aš, deja, visai nesutinku su Johnu Stuartu Milliu, maniusiu, kad kol žmonės neišmoks tobulėti vedami įsitikinimo arba įtikinimo, „jiems nelieka nieko kito, kaip implicitiškas paklusnumas Akbarui ar Karoliui Didžiajam, jeigu pasisektų tokį rasti“. Aš manau, kad T. B. Macaulay'us išsakė daug gilesnę senesnės tradicijos išmintį, parašęs, kad „daug mūsų laikų politikų turi įprotį akivaizdžiu laikyti teiginį, kad nė viena tauta negali būti laisva, kol neišmoko panaudoti savo laisvės. Tokia nuomonė pritinka kvailiui iš senos pasakos, nutarusiam nebristi į vandenį, kol neišmoko plaukti. Jei žmonėms laisvės reikės laukti tol, kol jie taps geri ir išmintingi, jiems tikrai gali tekti laukti amžinai.“

MORALINIAI SVARSTYMAI

Tačiau dabar nuo senos išminties pakartojimo turiu pasukti prie svarbesnių klausimų. Sakiau, kad norint, jog laisvė gerai veiktų, vien tvirtų moralinių įsitikinimų nepakanka, turi įsigalėti tam tikras moralinis požiūris. Tuo aš *nenoriu* pasakyti, kad utilitariniai svarstymai skatina pokyčius vienu ar kitu moraliniu klausimu. Taip pat nemanau, kad, kaip sakė Edwinas Cannanas,

„iš dviejų principų, ekonomikos ir teisingumo, teisingumas visuomet silpnesnis... žmonijos nuomonė apie tai, kas teisinga, gali kisti... ir viena iš šių nuomonę keičiančių jėgų buvo žmonijos atradimai, kad tai, kas buvo laikoma pakankamai teisinga ir sąžininga, tam tikru atveju tapo, arba visada buvo, neekonomiška.“

Tai taip pat yra svarbi tiesa, nors daugeliui ji gali ir neatrodyti pagirtina. Man rūpi bendresnės koncepcijos, kurias laikau būtinas laisvai visuomenei ir be kurių ši negali išgyventi. Mano manymu, dvi pačios svarbiausios yra tikėjimas individo atsakomybe bei laikymas teisinga tokios sistemos, kai materialinis atlygis atitinka asmens teikiamų paslaugų vertę, o *ne* jo dėl moralinių nuopelnų užsitarnautą pagarbą.

ATSAKINGI INDIVIDAI

Į pirmą klausimą turiu atsakyti trumpai, o tai man labai sunku. Šiuolaikiniai pokyčiai šioje srityje vėl parodo, kaip mokslo klaida naikina moralines vertybes, ir tai pastaruoju metu buvo svarbiausias mano rūpestis – taip jau yra, kad dalykas, ties kuriuo mokslininkas dirba, jam tuo metu atrodo svarbiausias pasaulyje. Pabandyčiau kaip įmanoma glausčiau apibūdinti čia svarbius dalykus.

Laisvose visuomenėse visuomet buvo labai tikima individualia atsakomybe. Jos leisdavo individams elgtis pagal *jų pačių* žinias ir įsitikinimus, ir manė, kad jų pasiektas rezultatas jiems ir priklauso. Šitaip stengtasi pasiekti, kad apsimokėtų elgtis racionaliai ir atsakingai, ir įtikinti žmones, kad jų pasiekimai labiausiai priklauso nuo jų pačių. Šis, paskutinis, įsitikinimas, be abejo, nėra visiškai teisingas, tačiau jis tikrai davė nuostabių rezultatų ugdant iniciatyvumą ir protingumą.

Dėl keisto nesusipratimo imta manyti, kad šį tikėjimą individo atsakomybe nuginčija augančios žinios apie tai, koku būdu tam tikros priežasčių klasės determinuoja visus įvykius bendrai ir žmonių veiksmus konkrečiai. Gali būti, kad įgyjame vis daugiau žinių apie tai, kokios aplinkybės veikia žmogaus veiksmus, tačiau nieko daugiau. Mes tikrai negalime pasakyti, kad konkretus kokio nors žmogaus sąmoningas aktas yra būtinas tam tikrų aiškiai nurodomų aplinkybių rezultatas, visiškai neatsižvelgiant į to žmogaus ypatingą individualybę, kurią sukūrė visa jo istorija. Savo bendras žinias, kas gali paveikti žmogaus veiksmus, panaudojame sverdami pagyrimus ir papeikimus – o taip darome norėdami žmones paskatinti elgtis trokštamu būdu. Būtent šiuo ribotu determinizmu, kurį iš tikro pateisina mūsų žinios, ir remiasi tikėjimas atsakomybe, ir tik tikėjimas koku nors už priežastingumo grandinės ribų esančiu

metafiziniu subjektu galėtų pateisinti nuomonę, kad neverta asmens laikyti atsakingo už savo veiksmus.

VIEŠOSIOS NUOMONĖS SPAUDIMAS

Kad ir kokia šiurkšti klaida slypi už priešingo ir tariamai mokslinio požiūrio, ji gerokai padirbėjo su-naikindama pagrindinę visuomenės sukurtą priemonę padoriam elgesiui skatinti – viešosios nuomonės spaudimą, verčiantį žmones laikytis žaidimo taisyklių. Ir tai baigėsi „Psichinės ligos mitu“, kurį garsus psichiatras dr. T. S. Szasz neseniai teisingai kritikavo taip pavadintoje knygoje¹. Kol kas tikriausiai dar ne-atradome geriausio būdo, kaip žmones išmokyti gyventi pagal taisykles, kurios jiems ir jų aplinkiniams gyvenimą visuomenėje daro ne visiškai nemalonų. Tačiau remdamasis dabartinėmis mūsų žiniomis esu įsitikinęs, kad sėkmingos laisvos visuomenės nesukursime be pagyrimų ir papeikimų, kurie individą traktuoja kaip atsakingą už savo elgesį ir taip pat priverčia jį pajusti pasekmes netgi nekaltos klaidos.

Tačiau jeigu laisvai visuomenei būtina, kad pagarba, kurios iš aplinkinių sulaukia asmuo, priklausytų nuo to, kaip gerai jis įgyvendina moralinio įstatymo reikalavimus, jai taip pat būtina, kad materialinis

atlygis priklausytų *ne* nuo aplinkinių nuomonės apie asmens moralinius nuopelnus, o nuo vertės, kurią jie priskiria konkrečioms jo jiems teikiamoms paslaugoms. Tai mane atveda prie mano kito svarbiausio punkto: socialinio teisingumo koncepcijos, turinčios įsigalėti, jei norime, kad laisva visuomenė išliktų. Tai yra klausimas, kuris labiausiai atskiria laisvos visuomenės gynėjus nuo kolektyvistinės sistemos šalininkų. Šiuo klausimu socialistinės paskirstomojo teisingumo sampratos gynėjai yra labai kalbūs, o laisvės gynėjai be reikalo droviasi tiesiai išsakyti savo idealo implikacijas.

KODĖL LAISVĖ?

Štai paprasti faktai: norime, kad individas būtų laisvas, nes tik tada, kai *jis* galės spręsti ką daryti, jis galės išnaudoti visą savo unikalų informacijos, žinių, įgūdžių ir gebėjimų derinį, kurio niekas kitas negali išsamiai įvertinti. Kad leistume individui įgyvendinti savo potencialą, mes taip pat turime jam leisti veikti pagal tai, kaip jis numato įvairius šansus ir galimybes. Kadangi nežinome to, ką žino jis, negalime pasakyti, ar jo veiksmai pagrįsti. Taip pat negalime žinoti, ar sėkmė ar nesėkmė jį aplankė dėl jo paties pastangų ir įžvalgos arba dėl laimingo atsitiktinumo. Kitaip

tariant, turime žiūrėti į rezultatus, o ne į intencijas ar motyvus, ir galime leisti jam elgtis pagal jo žinias tik tuomet, jei taip pat leisime jam pasilikti tai, ką aplinkiniai sutinka mokėti už jo paslaugas, nesvarbu, ar mes manome, kad atlygis atitinka jo moralinius nuopelnus ir pagarbą, kurią jam skiriame kaip asmeniui.

Toks atlygis, atitinkantis asmens paslaugų vertę, neišvengiamai dažnai labai skiriasi nuo mūsų nuomonės apie asmens moralinius nuopelnus. Aš manau, kad tai yra pagrindinė nepasitenkinimo laisvojo verslo sistema ir žavėjimosi „paskirstomuoju teisingumu“ priežastis. Nėra nei naudinga, nei sąžininga neigti, kad esama tokio neatitikimo tarp moralinio nuopelno bei pagarbos, kurios asmuo nusipelno savo veiksmais, ir kita vertus, jo paslaugų, už kurias jam mokame, vertės. Klystame, jeigu bandome praleisti šį faktą ar jį nuslėpti. Ir mums nereikia taip elgtis.

MATERIALINIS ATLYGIS

Manau, kad vienas geriausių laisvos visuomenės bruožų yra tai, kad materialinis atlygis *nepriklauso* nuo to, ar dauguma mūsų aplinkinių mus asmeniškai mėgsta ir gerbia. Tai reiškia, kad kol laikomės priimtų taisyklių, moralinį spaudimą mums daryti gali tik tie

žmonės, kuriuos patys gerbiame, o ne materialinius išteklius skirstanti socialinė tarnyba. Laisvai visuomenei būtina, kad materialinį atlygį gautume ne už tai, kad darome, ką kiti mums liepia daryti, o už tai, kad duodame jiems tai, ko jie nori. Žinoma, mūsų elgesį turėtų skatinti pagarbos siekis. Tačiau esame laisvi, nes mūsų kasdienių pastangų sėkmė nepriklauso nuo to, ar konkretūs žmonės mėgsta mus arba mūsų principus, religiją, manieras, be to, *mes* patys sprendžiame, ar materialinis atlygis, kurį kiti yra pasirengę mokėti už mūsų paslaugas, yra mums pakankamas, kad jas teiktume.

Retai sužinome, ar puiki idėja, kurią sugalvoja koks nors žmogus ir kuri gali būti labai naudinga jo aplinkiniams, yra ilgų metų pastangų ir paruošiamųjų investicijų ar akimirkos įkvėpimo, atsitiktinai sutapus jo žinioms ir aplinkybėms, rezultatas. Tačiau žinome, kad jeigu išradėjui neleistume gauti naudos, pirmuoju atveju jam nebūtų apsimokėję rizikuoti. Kadangi nežinome, kaip atskirti vieną atvejį nuo kito, turime leisti žmogui pasilaikyti, ką jis gauna, net jeigu jam tiesiog pasisekė.

MORALINIAI ASMENS NUOPELNAI

Nenoriu neigti, kaip tik noriu pabrėžti, kad mūsų visuomenėje asmeninė pagarba ir materialinė sėkmė

yra gerokai per daug susiję. Turėtume daug aiškiau suvokti, kad jeigu žmogus nusipelno didelio materialinio atlygio, tai savaime dar nereiškia, kad jis nusipelno ir didelės pagarbos. Tai, kad šiuo klausimu dažnai susipainiojame, nereiškia, kad ši painiava yra būtinas laisvojo verslo sistemos bruožas ar kad laisvojo verslo sistema yra materialistiškesnė nei kitokios socialinės sistemos. Netgi manau, o tai yra paskutinis klausimas, kurį čia noriu aptarti, kad daugeliu atžvilgių yra kaip tik priešingai.

Būtent laisvojo verslo sistema sukūrė vienintelę tokią visuomenę, kuri aprūpindama mus materialinių priemonių gausa, jeigu to labiausiai norime, vis tiek palieka vietos individui pasirinkti tarp materialaus ir nematerialaus atlygio. Painiava, apie kurią anksčiau kalbėjau, tarp vertės, kurią aplinkiniams teikia žmogaus paslaugos, ir pagarbos, kurią jis užsitarnauja moraliniais nuopelnais, *gali* paversti laisvojo verslo visuomenę materialistiška. Tačiau tikrai netinkamas būdas yra šitai stabdyti perduodant visų materialinių išteklių kontrolę vienam šaltiniui ir paverčiant materialinių gėrybių paskirstymą pagrindiniu bendrų pastangų rūpesčiu, taip neatsiejamai supinant ekonomiką ir politiką.

DAUG BŪDŲ ĮVERTINTI

Tad laisvojo verslo visuomenei šiuo atžvilgiu yra bent jau įmanoma būti pliuralistine visuomene, kurioje nėra vienos rangų hierarchijos, tačiau yra daug skirtingų principų, kuriais remiasi pagarba. Joje pasaulietinė sėkmė nėra nei vienintelis, nei garantuotas individualių nuopelnų įrodymas. Tikėtina, kad labai spartaus turto augimo laikotarpiais, kuomet daugelis pirmą kartą paragauja turto teikiamų pranašumų, laikinai paplinta tendencija labiausiai rūpintis materialinių sąlygų gerinimu. Iki pastarojo Europos šuolio daug žmonių iš patogiau gyvenančių klasių dažnai peikdavo kaip materialistinius ekonomiškai aktyvesnius periodus, kuriems ir turėjo būti dėkingi už komfortą, leidusį jiems atsidėti kitiems dalykams.

KULTŪROS PAŽANGA YRA VĖLIAU

Didelio kultūrinio ir meninio kūrybingumo etapai dažniausiai eina vėliau, po sparčiausio turto augimo laikotarpių, o ne kartu su jais. Man šitai rodo *ne* tai, kad laisvai visuomenei labiausiai rūpi materialiniai dalykai, o kad laisvėje pagrindinę žmonių veiklos kryptį lemia moralinė atmosfera plačiausia prasme –

jų turimos vertybės. Kai individai ir bendruomenės pajunta, kad kiti dalykai tapo svarbesni nei materialinė pažanga, tuomet gali jų imtis. Apsisaugoti nuo tapimo per daug materialistiškiems galime tikrai ne stengdamiesi padaryti taip, kad materialus atlygis atitiktų visus nuopelnus, o atvirai pripažindami, kad yra kitų, ir dažnai svarbesnių, tikslų nei materialinė sėkmė.

Žinoma, neteisinga kaltinti sistemą ir vadinti ją materialistiškesne, jeigu ji, užuot nusprendusi už individą, palieka jam pačiam nutarti, ar jis rinksis materialinę naudą vietoj kitokių laimėjimų. Tikrai nedidelis nuopelnas būti idealistu, jeigu šiems idealistiniams tikslams reikalingų materialinių priemonių turi parūpinti kas nors kitas. Tik tada, kai pats žmogus gali pasirinkti padaryti materialinę auką dėl nematerialaus tikslo, jis nusipelno pagyrimo. Noras išvengti pasirinkimo bei bet kokios asmeninės aukos man tikrai neatrodo labai idealistiškas.

Turiu pasakyti, kad atmosfera išsivysčiusiose gerovės valstybėse man atrodo visapusiškai materialistiškesnė nei laisvojo verslo visuomenėje. Pastaroji suteikia individams daug daugiau erdvės tarnauti aplinkiniams siekiant visiškai materialistinių tikslų, bet ji taip pat suteikia kiekvienam progos siekti bet kokių

kitų tikslų, kuriuos jie laiko svarbiais. Vis tik nereikia pamiršti, kad tikslo idealizmo grynumas ima kelti abejonių, kai jam pasiekti būtinas materialias priemones sukuria kiti.

PRIEMONĖS IR TIKSLAI

Baigdamas norėčiau trumpai grįžti prie to, nuo ko pradėjome. Gindami laisvojo verslo sistemą, niekada neturime pamiršti, kad ji apima tik priemones. Kaip panaudosime savo laisvę, priklauso nuo mūsų. Negalime supainioti priemonių gavimo efektyvumo su tikslais, kurių jomis siekiame. Visuomenė, neturinti jokio kito standarto, išskyrus efektyvumą, tą efektyvumą iššvaistys. Kad žmonės laisvai panaudotų savo talentus ir aprūpintų mus reikalingomis priemonėmis, turime jiems atlyginti pagal tai, kiek tos priemonės mums vertingos. Tačiau juos gerbti turime tik pagal tai, kam jie panaudoja *savo* turimas priemones.

Visomis priemonėmis skatinkime visus būti naujingiems kitiems, tačiau nesupainiokime to su tikslų, kurių žmonės siekia, svarba. Laisvojo verslo sistemos geriausia savybė ir yra ta, kad kiekvienas individas, tarnaudamas aplinkiniams, gali siekti ir savo paties

tikslų. Tačiau pati sistema tėra priemonė, ir jos begalinės galimybės turi būti panaudotos tarnauti tikslams, kurie egzistuoja už šios sistemos.

1961 m.

Vertė Andrius Šimašius

Versta iš: Friedrich A. Hayek, „The Moral Element in Free Enterprise“, *The Freeman*, Vol. 12, Issue 7 (July 1962).

Išnaša

1 T. S. Szasz, *The Myth of Mental Illness; foundations of a theory of personal conduct*, New York: Hoeber-Harper, 1961.

VERSLININKO VAIDMUO VISUOMENĖJE

Guoda Azguridienė

Tema iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti visai neįdomi ar netgi banaloka – koks gali būti verslininko vaidmuo visuomenėje? Daryti verslą, daryti jį sąžiningai ir gerai, kaip ir kiekvienam kitam visuomenės nariui savo darbą. Tačiau požiūris, kad visiems bus geriausia, jei kiekvienas gerai darys savo darbą, šiandien nėra labai populiarus. Šiandien populiariau manyti, kad visais darbais reikia dalytis, o dirbti tiesiog savo darbą yra mažų mažiausiai nemodernu, o dažnai ir tiesiog „socialiai neatsakinga“.

Šiame straipsnyje bus žvelgiama, koks yra verslininko darbas ir kokį poveikį jis daro (arba gali daryti) visuomenei. Manau, kad po šios analizės socialinės atsakomybės klausimas taip pat gali atrodyti kitaip.

KAS YRA VERSLININKAS?

Šiandien įprasta verslininkais vadinti vos ne visus, kurie dirba privačiajame sektoriuje, nesvarbu, ar jie būtų verslo savininkai, ar samdomi darbuotojai. Tačiau samdomas darbuotojas nėra verslininkas (*entrepreneur*), net jeigu jis generalinis direktorius. Verslininkas yra verslo savininkas.

Jis verslą įkuria: sugalvoja arba adaptuoja idėją (dabar tai skambiai vadinama „inovacija“). Jis parūpina jam kapitalą: sukaupia arba pasiskolina išteklius. Jis suburia pagrindinę komandą (populiaru sakyti „sukuria darbo vietas“) – mažų mažiausiai suranda ir paskiria direktorių. Jis nubrėžia strategiją ir nuolatos prižiūri, kad įmonė jos laikytųsi. Savininkas yra visiškai atsakingas už verslo eigą bei likimą.

Mūsų pasidalytos ir apribotos atsakomybės kultūroje nebelabai aišku, ką reiškia „visiškai atsakingas“. Tai reiškia, kad jei verslui pritrūksta pinigų arba idėjų, savininkas yra paskutinis jų gavimo šaltinis ir jei jis nesugalvos, kur jų gauti, tai greičiausiai jų ir nebus gauta, net jeigu tai reikštų bankrotą. Jeigu įmonę, staiga gavęs geresnį pasiūlymą, palieka direktorius arba vyriausiasis buhalteris, tai būtent savininkas, viską metęs, turės surasti naujus žmones ir pasirūpinti, kad ieškojimo metu įmonės veikla nenutrūktų. Tai gali

reikšti, kad jam pačiam teks išrašinėti sąskaitas, daryti ataskaitas, vadovauti konkrečiam darbui, net jeigu šio darbo jis nemoka ir kaip tik dabar buvo susiplanavęs atostogas su vaikais pajūryje. „Visiškai atsakingas“ taip pat reiškia nuolatinį rūpestį dėl esamų bei atsirandančių konkurentų, gresiančių patikrinimų ir baudų. Kitaip sakant, verslininkas yra tas žmogus, kuriam verslas rūpi 24 valandas per parą be išėiginių ir atostogų. Kaip mamai vaikas. Jei vaikas keliasi ir verkia vidury nakties, mama juk nesako, kad dabar ne darbo laikas...

Kadangi verslininkas turi turėti laiko mąstyti iš esmės ir prižiūrėti savo verslo gyvybingumą iš principo, kasdienei veiklai valdyti jis paprastai samdo direktorių. Nors direktorius veikia savininko įgaliotas ir juridiskai atsako už įmonės veiklą, jo statusas ir darbo bei atsakomybės specifika gerokai skiriasi. Savininkas nurodo svarbiausius įmonės uždavinius ir darbo principus – jis turi maksimalią laisvę kurti esamos teisinės bazės ir visuomenės infrastruktūros rėmuose. Direktorius vykdo priimdamas sprendimus pagal savo kompetenciją – jo laisvė kurti labiau apribota. Tačiau ir atsakomybė jo mažesnė – sėkmės atveju samdomas direktorius gauna dalį pelno, bet gali gauti naudos ir nesėkmės metą¹. Proporcingai nesėkme su savininku direktorius dalijasi išskirtiniais atvejais (paprastai tada, kai pats turi dalį akcijų, yra bendrasavininkis). Savi-

ninkas verslo sėkmės atveju disponuoja pelnu (būtina paminėti, kad kelis kartus apmokestintu), o ištikus nesėkmei asmeniškai patiria visus nuostolius. Taigi net jeigu daugumai direktorių atrodo kitaip, jų ir savininkų teisės bei atsakomybės yra pasiskirstę proporcingai.

Kita veikla, kuri neretai gretinama su verslininko, yra politika. Tačiau ir čia verslininkas išsiskiria atsakomybe. Politikas valdo viešuosius išteklius, verslininkas tik savus. Politikas reguliuoja svetimus verslus, daro įtaką visos visuomenės gyvenimui, verslininkas reguliuoja ir daro įtaką tik savo verslui. Politikas sėkmės atveju „pelnu“ (pasiekimais) dalijasi pagal rėmėjams prisiimtus įsipareigojimus, bet už nesėkmę asmeniškai neatsako. Verslininkas sėkmės pelnu dalijasi su savo bei susijusių verslų darbuotojais, bet nesėkmės atveju atsako visiškai ir asmeniškai. Pamėginkime įsivaizduoti, kas būtų, jei prieškriziniu laikotarpiu Lietuvą valdę premjerai, finansų ir socialinių reikalų ministrai būtų prisiėmę bent dalį sprendimų už savo neatsakingą trumpalaikę valstybės finansų politiką? Būtų rimtas argumentas tikėti, kad tokia pat krizė nepasikartos ateityje. Ir labai rimta nuoroda į socialinę atsakomybę – tik ne verslininkų, o politikų.

Nepaisant visų kitų skirtumų, kurie gali atrodyti patrauklūs kiekvienam žmogui priklausomai nuo jo asmeninių savybių, galimybė nesėkmės atveju neat-

sakyti asmeniškai kiekvienam yra didžiulė gyvenimo prabanga. Taigi visiška atsakomybė yra vienas svarbiausių verslininko profesijos atributų.

Pažvelkime, ką apie verslininko vaidmenį sako ekonomikos mokslas. Ludvigas von Misesas „Human Action“ XV dalyje, apibūdindamas verslininko vaidmenį įmonėje, rašo, kad verslininkas vairuoja įmonę, tai yra siekdamas pelno nusprendžia, kur ir kaip bus panaudojami riboti ištekliai. Pelnas įmonėje X atsiranda tada, kai vartotojas jos produkto nori labiau, nei jai kainuoja jį pagaminti (yra įmonių Y, kurios tomis sąlygomis patiria nuostolių)².

Pelno pasiekama tada ir tik tada, kai verslininkas geba geriau nei kiti išvelgti vartotojų ateities poreikius, nekalbant apie kitus gebėjimus, tokius kaip teisingai skaičiuoti, vertinti rizikas, žinoti įstatymus, rasti ir motyvuoti gerus darbuotojus, spręsti konfliktus, užtikrinti finansavimą ir pan. Kitaip sakant, jis turi sugebėti gauti tą kainų skirtumą.

KAS YRA PELNAS?

Kadangi šiandien pelnas paprastai suprantamas tik kaip tiesioginė pinigine grąža verslininkui, net už-

simenant, kad nepelnyta, apie šią ekonominę kategoriją verta pakalbėti detaliau.

Pelnas yra tas reiškinys, kuris suteikia motyvaciją verslui veikti – jeigu sąnaudos būtų lygios kainai, nei pelno, nei nuostolio nebūtų, nebūtų poreikio veikti, taigi ir rinkos ekonomikos. Būtent dėl šios priežasties sektoriai, kur kainos reguliuojamos, yra neefektyvūs, pavyzdžiui, sveikatos apsauga, viešasis transportas ir pan.

Pelnas, tai kriterijus, pagal kurį įvertinamas visos verslo grandinės dalyvių užmokestis. Jei įmonė dirba be pelno, tai jos darbuotojų darbo užmokestis nekils, darbuotojų skaičius nedidės arba didės daug mažiau, nei didėtų įmonei turint pelno. Neturinti pelno įmonė greičiausiai neinvestuos ir neplės savo veiklos, tai reiškia nesikels į geresnį biurą, neįrengs darbuotojams virtuvėlės, nepirks automobilių, nesireklamuos, neteiks paramos. Tai reiškia, kad neduos uždirbti aptarnaujantiems verslams: statybų, remonto, transporto, reklamos, dizaino ir t.t. Taigi pelnas yra dalykas, kuriuo tiesiogiai suinteresuoti visi verslo grandinės dalyviai.

Pelnas turi ne tik pozityvią, skatinamąją ir palaiikomąją, bet ir vertinamąją funkciją. Jis atrenka efektyvius ir neefektyvius verslus ir pastaruosius priverčia keisti veiklą. Jeigu verslas dirba be pelno ilgą laiką ir per tą laiką išbando skirtingus savo veiklos būdus, tai

yra rimtas ženklas, kad pati verslo rūšis yra nepaklausī. Vartotojai tiesiog nenori už tokias paslaugas ar prekes pakankamai mokėti, nes jiems jų nelabai reikia.

Taigi pelno fenomenas suteikia vartotojams galią valdyti ekonomiką – turėti norimų prekių bei paslaugų ir galimybę rinktis. Kitaip sakant, *pelnas yra įrankis maksimizuoti vartotojo naudą*.

Verta patikslinti, ką vadiname pelnu, nes ši sąvoka netgi techniškai nėra tokia jau vienareikšmė. Viešose diskusijose pelnas suprantamas kaip lėšos, tenkančios savininkui. Tačiau iš tiesų savininkui tenka ne pelnas, o dividendai (jei jie mokami). Pelnas labai dažnai nukreipiamas atgal į verslą, ypač verslo pradžioje. Taigi savininkui jo apskritai netenka. Taip pat nereikia pamiršti, kad skaičiuojant pelną iš pajamų atimamos visos išlaidos (ne tik prekės savikaina), būtent: darbuotojų darbo užmokestis, mokesčiai, „Sodros“ įmokos, nuomos, biuro išlaidos, draudimai, palūkanos ir t.t. Taigi prekės pardavimo kainos ir įsigijimo kainos skirtumas (kurį kartais galima matyti rinkoje) nereiškia nei įmonės pelno, nei juo labiau savininko naudos.

Dar daugiau nesusipratimų yra susiję su pelno samprata iš principo. Pelnas matuojamas pinigais, bet reiškia toli gražu ne vien ir nebūtinai pinigus, o bet kokią naudą (satisfakciją). Verta prisiminti, kad daugelis

verslų tampa pelningi pinigine prasme tik po daugelio metų ir jų pelnas nebūna didelis. Be to, šis faktas dažnai yra žinomas iš anksto (pavyzdžiui, kavinės, restoranai, viešbučiai, nedidelės parduotuvės, paslaugų teikėjai ar ūkiai). Tai reiškia, kad nemažai verslų ilgą laiką tenkinasi nuliniu pelnu. Jų tikslas – išlaikyti ir užauginti verslą.

Taigi skirtingai nei mėgsta manyti kairieji, *pelnas nėra rinkos norma, greičiau anomalija* – tai pagautas paklausos ir pasiūlos neatitikimo momentas, kuris nuolat kinta ir kiekvieną kartą turi būti atrastas iš naujo.

KOKIA GI TADA YRA VERSLININKO NAUDA?

Ji yra laisvė kurti, laisvė priimti sprendimus, laisvė disponuoti savo laiku, laisvė rinktis komandą, laisvė nuo viršininkų. Ar tai tiesiogiai siejasi su godumu? Nepanašu. Beje, godumas labai gerai tarpsta ne verslo aplinkoje, kur ištekliai yra bendri.

Svarstant amžiną pastarųjų šimtmečių socialinę temą apie darbininkų išnaudojimą, reikia išsiaiškinti, kas gi tą pelną uždirba. Rinkos ekonomikos oponentai sako, kad darbuotojai. Tačiau prisiminkime – pelnas gaunamas tik tada, kai prekės sąnaudos mažesnės už pajamas. Tai labai trumpalaikė situacija, nes konku-

rentai kopijuoja sėkmingus sprendimus ir taip pakelia gamybos veiksnių kainas sunaikindami pelną. Reikalinga nauja inovacija. Pats darbo atlikimas yra tik priemonė realizuoti verslininko sprendimą dėl išteklių paskirstymo numatomai pasiūlai pasiekti.

Jei verslininko sprendimai neteisingi, pelno nebus nepriklausomai nuo darbuotojų darbštumo ir kvalifikacijos. L. Misesas išvadą formuluoja labai griežtai ir vienareikšmiai: „Kiti žmonės neprisideda prie progreso, bet naudojami gėrybėmis, kurias sukuria verslininkai ir suteikia jiems.”³

Taigi tenka daryti išvadą, kad pelną, pasitelkęs darbuotojus, uždirba visgi verslininkas. Tiksliau, neturėdamas gerų darbuotojų jis gali jo ir neuždirbti, bet geri darbuotojai be verslininko jo tikrai neuždirbs⁴.

Uždirbtu pelnu verslininkas dalijasi su visais proceso dalyviais pagal jų indėlį: darbuotojais (premijos, algų kėlimas), kreditoriais (palūkanos), tiekėjais (plėtra), aptarnaujančiais verslais (užsakymai). Taip pat ir su visuomene, kaip neindividualizuota aplinka, nes moka mokesčius, kuria darbo vietas, teikia labdarą ir paramą.

Nepaisant šių vartotojui esminių funkcijų, rinkos ekonomikos oponentai pateikia savus argumentus prieš pelną. Jie teigia esą, pirma, pelno siekimas yra

blogas iš principo, nes jį skatina godumas. Antra, pelno siekis išnaudoja darbuotojus ir gamtą. Trečia, visuomenė galėtų susitaikyti su mažesniu efektyvumu, jei tik žmonėms nereikėtų taip sunkiai dirbti. Pažvelkime, ar šie argumentai pagrįsti.

APIE IŠNAUDOJIMĄ

Demokratinėje visuomenėje, skirtingai nuo vergovinės ir feodalinės, darbuotojas yra laisvai samdomas. Tai reiškia, kad jis visada turi alternatyvą ieškoti geresnio darbo arba pradėti verslą pats ir taip susikurti norimas sąlygas dirbti. Tai, kad jis neturi kapitalo, bent jau mūsų visuomenėje, nėra joks išskirtinis bruožas. Kapitalo neturėjimas yra bendra verslo problema, o ne priešastis verslo nepradėti. Be to, įstatymai neproporcingai gina darbuotoją nuo darbdavio, taip kad sąlygos darbuotojui rinktis yra kuo palankiausios.

Dirbdamas samdomu darbuotoju žmogus dažnai mano, kad jis neturi galimybių darbą pakeisti, ir netgi būdamas nepatenkintas dirba toliau. Nepatenkintam galima būti dėl pačių įvairiausių priežasčių, pavyzdžiui, kad nepatinka pats darbas, kad jis per daug nuobodus arba, atvirkščiai, per sunkus, gali nepatikti direktorius arba darbo kolektyvas, netenkinti darbo sąlygos, už-

mokestis ir pan. Ar tie argumentai verti darbo keitimo, sprendžia kiekvienas pats. Nesakau, kad lengva pakeisti darbą (nenoras keistis yra viena žmogui kaip rūšiai būdingų savybių). Tačiau svarbu suprasti, kad bet kurio samdomojo darbuotojo galimybės pakeisti darbą yra daug didesnės negu verslininko. Juk parduoti visą verslą yra ne tas pats, kaip parduoti vieną jo elementą – konkrečią darbo paslaugą.

Nepaisant to, kad darbuotojas įgyja konkrečią specializaciją, kuri gali būti siaura, nepaisant to, kad darbuotojas turi savo specifinių pliusų ir minusų, kiekvienam jų rinkoje yra tinkama vieta. Rinka ir yra būtent tokių specifinių žinių bei gebėjimų paklausa bei pasiūla. Tiesa, išnaudojimo faktai darbo rinkoje pasitaiko ir gana dažnai. Būtent tada, kai darbuotojas, būdamas nepatenkintas savo darbo vieta, nieko nedaro, kad surastų jį tenkinančią vietą. Taip jis išnaudoja save ir kenkia darbdaviui, nes savo darbo nemėgstantis žmogus negali gerai dirbti.

Apie gamtos išnaudojimą kalbėti šiek tiek sunkiau nei apie darbuotojų, nes ją išnaudojame visi. Vartodami. Verslininko erdvė veikti siekiant maksimizuoti vartotojo norus yra apribota teisinės ir administracinės aplinkos, konkurencijos, visuomenės ir artimųjų nuomonės, jo paties sąžinės. Tausoti gamtą skatina

visi čia paminėti veiksniai, bet labiausiai įtaką daro pačių vartotojų noras, kad gamintojas saugotų gamtą. Tose šalyse, kur visuomenė yra ekologiškai sąmoningesnė, gamtą tausojančios prekės turi gerokai didesnę paklausą. Yra nemažai verslų, propaguojančių gamtai draugiškas prekes ir paslaugas, bet jei vartotojams tai ne vertybė, jie jų nesirenka. Tam įtakos turi ir gyventojų perkamoji galia – Lietuvoje maža kaina vis dar tebėra didesnė vertybė už kokybę bei gamtai draugišką gamybą, nors visuomenei turtėjant, vartotojų prioritetai keičiasi taip keisdami ir verslus.

Dar vienas, paskutinis, argumentas prieš pelną ir verslininkus – gal pakaktų mažesnio efektyvumo? Tarkime, kad taip. Visi, netgi verslininkai, mielai norėtų dirbti mažiau ir turėti daugiau laisvo laiko. Tačiau tada kyla klausimas, kieno sąskaita. Automatiškai atsiranda privilegijų problema, nes tie, kurie nuspręš, kas nusi-pelnė dirbti mažiau, nuspręš ir kas nusi-pelnė gauti mažiau. Ir nebūtinai tarp vieno ir kitų bus ryšys. Kaip iki šiol ir būdavo, vieniems tenka dirbti mažiau ir uždirbti daugiau, o kitiems dirbti daugiau, o uždirbti mažiau. Toli ieškoti pavyzdžių nereikia, pakanka darbo santykių reguliavimų. Pavyzdžiui, politikai nusprendžia pradžuginti tautą ir paskelbti naujų nedarbo dienų. Niekas neprieštaraus, kad smagu turėti išeiginių, tačiau verslui tai reiškia, kad jis turės gauti tą patį rezultatą per mažes-

nį dienų skaičių. Prie tų pačių valdžios gerumo verslo sąskaita priemonių reikėtų priskirti darbdavio prievoles suteikti atskiroms darbuotojų grupėms geresnes darbo sąlygas, apmokėti pirmas ligos dienas, suteikti išieginę auginantiems vaikus ir pan. Ne vienam smulkiam arba jaunam verslui tai yra per didelė našta. Labai gerai valdžios išnaudotojiškas požiūris į verslą atsiskleidė 2008–2010 m. ekonominės krizės metu. Nekalbant jau apie mokesčių didinimą, verta pastebėti, kad nuosmukio laikotarpiu darbuotojų skaičius valstybiniame sektoriuje sumažintas gerokai mažiau nei privačiąjame⁵. Kitaip sakant, valstybė, kaip darbdavys, krizės našta su verslu proporcingai nesidalijo palikdama didžiąją dalį jam.

Yra ir daugiau plano „gerai gyventi mažiau dirbant“ įgyvendinimą ribojančių aplinkybių. Visuomenei praturtėjus ir nusprendus dirbti mažiau, atsiranda imigrantai, kurie sutinka dirbti daugiau ir pradeda nukonkuruoti mažiau efektyvius vietinius darbuotojus. Arba padidina biudžeto išlaidas reikalaudami pašalpų ir vėl priverčia gyventojus dirbti daugiau, kad šie patenkintų jų poreikį biudžeto išmokoms, ir sukelia visuomenėje papildomą įtampą (kas ir vyksta šiandien ES „gerovės valstybėse“).

Dar teigiama, kad jei verslas mokėtų geresnius atlyginimus, tai jam pačiam būtų geriau, nes perkamoji

galia rinkoje išaugtų (tuo neretai grindžiama ir minimali alga). Tačiau verslui tai nėra argumentas, nes pakėlęs algas jis gali jokio pelno neuždirbti arba net bankrutuoti. Be to, nėra teisinga manyti, kad pelnas, tekęs darbuotojų algoms didinti, yra geriau nei tekęs investicijoms ar akcininkams. Visais pelno paskirstymo atvejais naudos turi tam tikros vartotojų grupės, pavyzdžiui, plečiant verslą įdarbinami nauji žmonės, perkama daugiau paslaugų, nuomojama daugiau patalpų ir pan., keliant algas pakyla tam tikrų, bet nebūtinai įmonės X prekių vartojimas. Nėra taip, kad savininkų pasiimtas pelnas duotų naudos tik jiems patiems, o darbuotojų padidintas darbo užmokestis reikštų didesnę naudą visuomenei.

SOCIALINĖ ATSAKOMYBĖ

Turint omenyje tai, kas išdėstyta, kyla klausimas, ar vis dar atrodo, kad verslas yra ta klasė, kuriai trūksta atsakomybės? Kaip toji gali būti didinama? Juk verslas ir taip vykdo labiausiai visuomenišką funkciją – konsoliduoja išteklius efektyviam vartotojo poreikių tenkinimui?

Na, nebent manytume, kad vyraujančių vartotojų norų tenkinti nereikia, o reikia tenkinti kitus poreikius, pavyzdžiui, neparduoti jiems benzino, o parduo-

ti dviračius, neparduoti cigarečių, o gėles, neparduoti alaus, o kompiuterius. Mat jie nežino, ko jiems iš tikrųjų reikia... Klausimas šis vertas aptarimo, bet tada turėtume diskutuoti ir apie demokratiją, kaip vyraujančių politinių norų tenkinimo būdą, ir apie racionalų žmonių elgesį. Tačiau tai jau kita tema.

Tai, kas šiandien dažnai vadinama socialine atsakomybe, yra arba įmonės turimų vertybių papildoma reklama – visai sveikas reiškinys, nes suteikia informacijos tiems vartotojams, kuriems svarbu. Arba specialiai rinkodaros tikslais sukurtų principų ar akcijų reklama, kurią vertinti reikėtų taip pat kaip ir bet kokią reklamą. Arba tiesiog sąžiningas verslininkavimas, kas tarsi turėtų būti savaime aišku, tačiau, deja, nėra.

Verslo nesąžiningumas, lygiai taip pat kaip ir politikų, policininkų, medikų, mokytojų, teisėjų ir visų kitų piliečių, yra neabejotina visuomenės problema, kurią visi norime išspręsti. Tačiau šiuo atveju visgi „socialiai atsakingo“ verslo sąvoka labiau klaidina nei padeda. Mat ji suponuoja, kad šiaip verslas (ne kaip konkretaus asmens veikla, o kaip veikos būdas) nėra socialiai atsakingas. Kas, kaip matome, yra visiškai priešingai – verslas yra labiausiai asmenine atsakomybe apkrautas visuomenės dalyvis. Jeigu pridėsime dar esminį rinkos mechanizmą – konkurenciją, turėsime patį stipriausią įmanomą

kontrolės mechanizmą. Tačiau taip pat puikiai žinome, kad jo nepakanka, nes verslų, kurie meluoja, yra apstu.

Tačiau tai vyksta ne dėl atsakomybės trūkumo, o dėl nepaisymo to, kad verslininkas galų gale atsako už nesąžiningą veiklą. Priežasčių reikia ieškoti kitur. Iš dalies pačioje ekonomikoje – kai ribojama konkurencija, iš dalies susiklosčiusiame vartotojų požiūryje – kai noras vartoti daugiau nei gali nustelbia norą pasidomėti kokybe, iš dalies pačioje žmogiškoje prigimtyje – kai noras gauti gražą greitai nustelbia sąžinę ir racionalų protą.

Apibendrinant tenka konstatuoti, kad socialiai atsakingas verslas – tiesiog sąžiningas verslas. Be to, viena iš socialiai atsakingo verslo pareigų yra būti sėkmingam. Juk kokia nauda visuomenei iš bankrotų? Vieni nuostoliai.

Verslas nėra atskirtas nuo visuomenės, jis yra būdas, kuriuo visuomenė užsidirba pinigų, todėl verslo ir visuomenės interesai nėra ir negali būti skirtingi.

Verslininkas nėra tas, kuris tik vadovauja⁶ ir išsineša pelną: jis verslą kuria, palaiko, įkvepia, gelbsti jį nuo darbuotojų klaidų, ekonominių krizių, kontroliuojančių institucijų, konkurentų ir už jį visiškai atsako. O jo sąžiningumas atitinka visuomenės sąžiningumą, nes verslas visada tenkina vartotojo poreikius. Jei vartotojas nori

pirkti iliuziją, verslas ją parduoda. Jei vartotojas nori pirkti pigiai, verslas tokią galimybę taip pat suteikia.

VIETOJE IŠVADŲ – AR VERTA BŪTI VERSLININKU?

Klausimas yra retorinis. Toliau išdėstytos mintys nėra skirtos nei patarti, nei juolab agituoti. Tik akcentams sudėlioti.

Turėti savo verslą apskritai yra sąžiningas pasirinkimas – nes atsakingas. Turintiems savo sąžiningą verslą gyvenimas paprastai nebūna nuobodus ir rizika nutukti sėdint prie televizoriaus gana maža.

Galėti nedaryti to, ką manai esant neteisinga, yra didelė moralinė prabanga. Turėti galimybę daryti tai, ką manai esant teisinga, yra tas saldus žodis laisvė.

Nesėkmės dėl nepalankios verslo aplinkos yra vienas rimčiausių trukdžių. Jos yra itin apmaudžios, bet moko kantrybės, nuolankumo ir suteikia patirties. Be jų atsirastų rizika pradėti manyti, kad kažką supranti...

Pirkėjų įnoringumas moko pagrindinės verslininko savybės – išvelgti vartotojo norus ir juos patenkinti iš to uždirbant. Arba išdrįsti kai kurių vartotojų norų netenkinti, jei manai, kad reikės elgtis nesąžiningai.

Išnašos

1 Kaip rodo pastarosios ekonominės krizės (2009–2010) patirtis, ekonomikai smunkant ir verslams bankrutuojant itin pakilo aukščiausio lygio vadybininkų (direktorių) paklausa ir jų darbo užmokestis.

2 Pelno samprata remiasi pamatiniais faktais, kad ateitis iš anksto yra nežinoma, o materialūs ištekliai – riboti.

3 L. Mises, *Human Action*, d. XV, sk. 9.

4 Pastaroji situacija gana dažna, kai savo darbą išmanantis specialistas nutaria įkurti verslą, manydamas, kad sėkmei pakanka greitai atlikti darbą. Tačiau net jeigu jis nuostabiai taiso automobilius ar kepa pyragus, ar gydo dantis, to paprastai nepakanka. Reikia, kad įmonėje kažkas atliktų ir specifinę verslininko funkciją.

5 Remiantis Lietuvos statistikos departamento duomenimis, samdomųjų darbuotojų (su individualiomis įmonėmis) skaičius 2009 m., palyginus su 2008 m., sumažėjo 11,3%. Apdirbamojoje gamyboje sumažėjo darbuotojų 20%, statyboje – 28%, prekyboje – 14%, transporte – 12%. Tuo tarpu viešajame valdyme ir gynyboje, privalomajame soc. draudime – 1%. Iš biudžeto finansuojamos veiklose darbuotojų per metus sumažėjo 2%. Čia verta prisiminti, kad biudžetinės organizacijos mažina nebūtinai realius etatus, bet ir formalius (rezervinius), taigi realūs reakcijos į krizę skaičiai privačiajame ir valstybiniame sektoriuje būtų dar skirtingesni.

6 Tie, kurie tokio darbo nedirba, dažnai ir klaidingai mano, kad vadovauti yra visų pirma smagu ir lengva, o tik po to sunku ir atsakinga.

LAISVOSIOS RINKOS TEMA POPIEŽIAUS JONO PAULIAUS II ENCIKLIKOJE „CENTESIMUS ANNUS“

Kun. Kęstutis Kėvalas

ĮVADAS

Encikliką „Centesimus annus“, išleistą 1991 m., Jonas Paulius II skyrė šimtosioms popiežiaus Leono XIII enciklikos „Rerum novarum“ (1891 m.) metinėms paminėti. Joje jis apžvelgia pagrindines Bažnyčios socialinio mokymo temas, iškilusias per šimtmetį, ir atsižvelgdamas į šį kontekstą pristato naujas išvagas, kurias aptarti paskatino 1989 m. įvykiai ir jų reikšmė Vidurio bei Rytų Europai ir visam pasauliui. Iki Vatikano II Susirinkimo daugelis katalikų mąstytojų į demokratines valdymo formas žiūrėjo įtariai, o laisvosios rinkos veiklą vertino su moraliniu nepasitikėjimu.

mu¹. Tačiau ši situacija aiškiai pasikeitė Jonui Pauliui II išdėdčius savo mintis apie laisvąją rinką. Vienas iš pagrindinių šio popiežiaus pontifikato pasiekimų yra personalizmo teorijos apie žmogaus veikimą taikymas žmogaus ekonominei veiklai². Laisvosios rinkos temą popiežius Jonas Paulius II enciklikoje „Centesimus annus“ aptaria žvelgdamas į socialistinės visuomeninės santvarkos žlugimą ir išryškindamas marksistinės ideologijos nesėkmes bei jos sukeltą žalą visokeriopai žmonijos raidai. Aptardamas ekonominės krizės Vidurio ir Rytų Europoje padarinius popiežius daro išvadą: „Atrodo, kad ir atskirose tautose, ir tarptautiniuose santykiuose laisvoji rinka yra veiksmingiausia priemonė panaudoti atsargas ir patenkinti poreikius“³. Aišku, kad šie poreikiai negali apsiriboti tik tais, kurie įsigijami juos perkant, nes „yra daug žmogaus poreikių, kurių negalima įsigyti rinkoje“⁴. Šią temą popiežius plačiai nagrinėja, nes ekonominė žmogaus veikla yra viena iš pagrindinių žmogaus veiklų pasaulyje. Ji lemia ne tik efektyvų „pasaulio sodo“ įdirbimą, bet ir pačio žmogaus raidą. Socialiniuose Bažnyčios dokumentuose nagrinėjamos laisvosios rinkos ar visuomeninės santvarkos temos, nes Bažnyčiai rūpi žmogaus asmens vertė, orumas, teisės ir pareigos. „Enciklikos ir apskritai viso visuomeninio Bažnyčios mokymo tema ir tam tikra prasme pagrindinė mintis yra tei-

singa žmogaus asmenybės, jo nepakartojamos vertės koncepcija, nes žmogus yra vienintelis kūrinys žemėje, kurio Dievas nori dėl jo paties.“⁵

Encikliką „Centesimus annus“ laisvosios rinkos ekonomikos šalys sutiko girdamos popiežiaus išvalgas. Žurnale „New York Times“ (1991 m. gegužės 2 d.) buvo rašoma, kad „Centesimus annus“ visapusiškai ir labai pozityviai aptaria rinkos ekonomiką, palyginti su iki tol paskelbtais popiežių dokumentais. Joje pripažįstama pelno reikšmė bei pateikiama išmintinga išvalga, kad reikia labiau akcentuoti, o ne riboti asmeninę naudą, tarnaujančią ekonominei plėtrai⁶. Žurnalas „The Wall Street Journal“ (1991 m. gegužės 1 d.) pabrėžė, kad „Centesimus annus“ dokumentas patvirtina rinkos ekonomikos naudą, tačiau šio patvirtinimo skaitytojai gali ir nesuprasti, jei neatpažins, kad pagrindinis argumentas, grindžiantis rinkos ekonomiką, yra paremtas žmogaus prigimtimi: „Kapitalizmas yra krikščioniškojo supratimo apie žmogaus prigimtį ir tikslą ekonominė išraiška“⁷. Dienraštis „Washington Post“ (1991 m. gegužės 7 d.) atkreipė dėmesį, kad puikioje naujojoje popiežiaus enciklikoje aptariamą naujos žmogaus laisvės charakteristikos, patvirtinančios, kad Jonas Paulius II dar labiau remia demokratines institucijas negu jo pirmtakai ir mato jų egzistavimą kaip geriausią būdą saugoti žmogaus teises⁸.

Šio straipsnio tyrimo objektas – aptarti laisvosios rinkos sampratą Jono Pauliaus II enciklikoje „Centesimus annus“. Darbo tikslas – atskleisti laisvosios rinkos ekonomikos ir žmogaus prigimties atitikmenis, pristatant „Centesimus annus“ dokumento esminius argumentus laisvosios rinkos ekonomikai pagrįsti. Uždaviniai. Panagrinėti žmogaus prigimties elementus – būtent žmogaus vertę, teises ir laisvę, – kurie drauge tampa ir laisvosios rinkos veikimo būtinomis sąlygomis. Pristatyti Jono Pauliaus II laisvosios rinkos sampratą ir apžvelgti iš šios laisvosios rinkos sampratos išplaukiančius padarinius individui ir visuomenei. Darbo metodas – enciklikos „Centesimus annus“ analizė ir kai kurių jos komentarų įžvalgų pristatymas. Straipsnio hipotezė. Laisvoji rinka, kurios samprata pristatyta enciklikoje „Centesimus annus“, yra ekonominės ir socialinės žmogiškosios veiklos raiška, atitinkanti žmogaus prigimties tikslus.

1. ŽMOGAUS PRIGIMTIS IR JOS TEISĖS

Pirmuosius enciklikos „Centesimus annus“ skyrius popiežius Jonas Paulius II skiria svarbesnių jo pirmtakų pateiktų socialinio mokymo temų apžvalgai. Popiežius pakartoja viso Bažnyčios socialinio mokymo

pagrindinį teiginį apie *žmogaus asmenybės nepakartojamos vertės koncepciją*, grįsdamas ją teiginiu, kad „Dievas sukūrė jį pagal savo paveikslą ir panašumą (plg. *Pr 1, 26*), apdovanodamas nepalyginama garbe... Taigi iš tikrųjų, be tų teisių, kurias žmogus įgyja savo darbu, yra tokių teisių, kurios visai nesusijusios su jo veikla, bet kilusios iš pagrindinės jo asmens vertės“⁹. Enciklikoje temos aptariamos atsižvelgiant į naujausius pasaulio ekonominius, socialinius, politinius ir kultūrinius pokyčius. Nuo „*Rerum novarum*“ laikų pasaulis patyrė radikalių pokyčių ir ūkinėje, ir mokslo bei technikos srityse, taip pat kito paplitusių dominuojančių ideologijų įtaka. Dėl šių pasikeitimų „atsirado nauja visuomenės ir valstybės, o vėliau ir valdžios koncepcija“¹⁰. Žvelgiant į šiuos pasikeitimus pasaulyje, manau, kad tarp Jono Pauliaus II išvalgų apie žmogaus prigimtį ir teises vienos iš svarbiausių yra kelios toliau išvardytos išvados, kurios drauge atskleidžia ir būtinas laisvosios rinkos egzistavimo sąlygas bei jos veikimo kliūtis:

1.1. Vienas iš Vatikano II Susirinkimo pagrindinių laimėjimų Bažnyčios socialinio mokymo kontekste buvo dokumentas „*Dignitatis humanae*“. Pagrindinis jo argumentas – „teisė į tikėjimo laisvę grindžiama ne subjektyvia asmens nuostata, bet pačia jo prigimtimi“¹¹. Šią Susirinkimo išvalgą Jonas Paulius II toliau plėtoja enciklikoje „*Centesimus annus*“ pritaikydamas

ją ekonominiame visuomenės gyvenime. Visi ekonominiai sprendimai ir potvarkiai turi būti suderinti taip, kad atitiktų kiekvieno žmogaus asmens orumą, nes, nors žmones riboja juos supanti aplinka, tačiau ši aplinka nėra žmogų nulemiantis faktorius¹². Žmogus yra sąmoningas, gali naudoti savo protą bei valią ir tai jam suteikia ypatingą orumą, kuris turi būti gerbiamas¹³. Žmogaus asmens vertė yra didesnė už bet kokios socialinės ar ekonominės struktūros vertę. Šio teiginio svarbą įrodo pavyzdys apie socializmą. Jis prieštarauja žmogiškajai prigimčiai, nes nepaiso žmogaus asmeniui privalomos vertės. Todėl popiežius teigia, kad „pagrindinė socializmo klaida yra antropologinio pobūdžio“¹⁴. Čia aukščiausia visuomeninės sanklodos vertybė priskiriama ne individualiam žmogui ir jo gerovei, bet žmogus yra „sutapatinamas su tam tikro kolektyvo visuomeniniais santykiais“ ir taip „sunyksta kaip asmenybė“¹⁵. Taip yra pažeidžiamas unikalus ir išskirtinis žmogaus statusas visuomenėje.

1.2. Privačios nuosavybės nepripažinimas yra „klaidingos asmens koncepcijos rezultatas“¹⁶. Privačios nuosavybės teisė yra žmogaus prigimties reikalavimas, įgalinantis žmogų išlaikyti deramą orumą ir laisvę. „Žmogus, netekęs visko, ką galėtų pavadinti savu, netekęs galimybės užsidirbti pragyvenimui iš savo verslo, pasidaro priklausomas nuo visuomenės ir

nuo tų, kurie ją kontroliuoja, todėl jam sunku išlaikyti savo orumą, ir keliai į autentiškos žmonių bendrijos kūrimą uždaromi.“¹⁷

1.3. Visuomenė yra ne tik valstybė, ją sudaro ir įvairios žmonių bendrijų grupės, kurias Jonas Paulius II vadina „visuomenės subjektyvumu“¹⁸ ir kuri, deja, socializmui pavyko sunaikinti dėl ateizmo ideologijos. „Dievo neigimas atima iš asmenybės pagrindą, todėl susiformuoja tokia visuomeninė tvarka, kurioje asmenybės garbingumas ir atsakingumas yra ignoruojami.“¹⁹ Čia svarbesni tampa ne asmens garbė ir atsakomybė, bet valdžios savanaudiški tikslai. Nesant Dievo koncepcijos, jos vietą užima valdžia ir jos sukurtos struktūros, nes jų neriboja joks aukštesnis autoritetas.

1.4. Valstybė, norėdama apsaugoti darbininkus nuo nedarbo ir garantuoti jų teises, turi prisidėti netiesiogiai, būtent taikydama subsidarumo principą sudaryti sąlygas, kurios skatintų laisvą ūkinę veiklą, kad atsirastų daugiau darbo vietų ir išteklių šaltinių. Valstybė turi prisidėti ir tiesiogiai – taikydama solidarumo principą, kad apgintų silpnesnius, apribodama autonomiją tų, kurie nustato darbo sąlygas²⁰. Iš čia galima daryti išvadą, kad valdžia gali padėti tik teikdama naujas galimybes veiklai ir gindama silpnesniųjų teises, bet ne pati apsiimdama valdyti visą ūkinę veiklą.

1.5. Žmogaus veikimo laisvė, nepaisanti tiesos ir pareigos gerbti kitų žmonių teises, nulėmė tragiškus ūkinės, visuomeninės ir politinės veiklos padarinius, kurie pasireiškė įvairių totalitarizmo formų egzistavimu ir žiauriais karais 1914–1945 m.²¹ Lūkesčiai karu išspręsti visuomenės problemas nepasiteisino, nes bet kokie prievartos mechanizmai, pažeidžiantys žmogaus teises, pažeidė kartu ir socialinius bei ekonominius žmonių bendruomenės raidos principus.

1.6. 1989 m. žymi marksizmo ideologijos, kaip visuomenės sanklodos, žlugimą. Viena iš šio žlugimo priežasčių Jonas Paulius II įvardijo krizę, kuri yra „žmogaus teisių į iniciatyvą, nuosavybę ir ekonominę laisvę pažeidimo rezultatas“²². Žmogaus viena iš esminių prigimtinių teisių yra laisvė, todėl „laisvei sukurto žmogaus prigimties ne tik neleistina niekinti etiniu požiūriu, bet to negalima daryti ir praktiškai“²³. Socializmo žlugimas Rytų Europoje buvo to, kas vyksta visuomenės gyvenime, kai ši fundamentali tiesa yra ignoruojama, pavyzdys.

1.7. Enciklikoje taip pat atkreiptas dėmesys į vieną žmogaus asmens sritį, vadinamąją asmeninę arba individualią naudą. Šio fakto negalima ignoruoti iškeliant tik visuomenės interesų reikšmę. Šis supriešinimas vėl būtų žmogaus prigimties nepaisymas. Tad

„kuo labiau atsižvelgsime į tą faktą ir asmeninės naudos nepriešinsime su visos visuomenės interesais, o veikiau ieškosime būdų vaisingai juos suderinti, tuo geresnė bus visuomeninė tvarka. ... Individualios naudos neigimas, – toliau rašo popiežius, – yra žmogaus iniciatyvos ir kūrybinių gebėjimų žlugdymas.“²⁴

Šios kelios išvados, kurias galima padaryti nagrinėjant encikliką „Centesimus annus“, pristato įvairius žmogaus prigimties ir jos teisių aspektus, darančius didelę įtaką bei nulemiančius socialinį ir ekonominį pasaulio valstybių ir įvairių bendrijų gyvenimą. Žmogaus prigimties ir teisių gerbimas reiškia ir visuomenės klestėjimą politine ir ekonomine prasme. Šios išvados apie žmogaus prigimtį ir jos teises veda prie apmąstymų apie laisvąją rinką, kuri yra šių teisių pasireiškimo laukas ekonominiame gyvenime.

2. ŽMOGAUS LAISVĖS REALIZACIJAI BŪTINOS SĄLYGOS IR LAISVOJI RINKA

Žmogaus laisvės raiškai būtinos sąlygos yra glaudžiai susijusios su žmogaus prigimtinių teisių realizavimu. Enciklika „Centesimus annus“ yra reikšminga, nes aptaria ir pagrindžia laisvosios rinkos ekonomiką, remdamasi apmąstymais apie žmogaus asmens

prigimtį²⁵. Žvelgdamas į pasaulio tautų ekonominį gyvenimą ir tarptautinius santykius popiežius pastebi, kad „laisvoji rinka yra veiksmingiausia priemonė panaudoti atsargas ir patenkinti poreikius“²⁶. Taigi laisvoji rinka – jos gynėjas yra Jonas Paulius II – tai ekonominė sistema, pagrįsta žmogaus laisve, atpažįstanti įstatymais paremtą asmenų privačios nuosavybės teisę ir drąsinanti juos panaudoti išteklius (savo subjektyvų ir objektyvų darbą) bendradarbiaujant ir kūrybiškai veikiant, kad būtų tenkinamos kitų reikmės ir gausinamas bendras visuomenės turtas²⁷. Žmonės yra laisvi ir ieško laisvės; nors jie ir yra pažeisti prigimtinių nuodėmės, gali ne tik ieškoti savo naudos, bet ir peržengti ją. Vienas iš laisvosios rinkos ekonomikos pranašumų yra tai, kad ji padeda suteikti individui laisvės erdvę ir skatina jo iniciatyvą panaudoti šiuos žmogaus reiškimosi būdus bendrajam gėriui drauge neprarandant ir savo naudos²⁸. Taigi čia išryškėja abipusė laisvosios rinkos suteikiama nauda: individas gali laisvai reikštis ir taip gauti naudos sau teikdamas naudą visuomenei, nes taip jis prisideda prie bendrojo gėrio kūrimo. Toliau nagrinėdamas laisvosios rinkos temą, kaip žmogaus laisvės realizavimą ekonominėje veikloje, norėčiau išskirti tris būtinas žmogaus laisvės aktualizavimo sąlygas, kurios drauge yra ir žmogaus teisės, apie kurias kalba Jonas Paulius II enciklikoje

„Centesimus annus“. Tai privačios nuosavybės formos ir tikslai, žmogaus teisė dalyvauti ir bendradarbiauti ūkinėje veikloje ir tinkamas gyvenimo būdas, kuris suprantamas kaip „svarbiau yra būti negu turėti“. Šių teisių paisymas, kaip matysime vėliau, leidžia ūkinėje veikloje plėtotis laisvosios rinkos ekonomikai.

2.1. Privati nuosavybė

Galimybė ką nors vadinti „savu“ yra žmogaus asmens gebėjimas²⁹. Žmonės gali savo laisvę išreikšti materialiaame pasaulyje ir turėti specifinius nuosavybės gėrius, kad galėtų veikti ir klestėti³⁰. Privati nuosavybė ir iš jos plaukiantys gėriai yra teisingas užmokestis ir kompensacija už darbą³¹. Viena iš žmogaus teisių, kurias pabrėžia popiežius Jonas Paulius II, sekdamas savo pirmtako Leono XIII mokymu, yra tiesa, „kad nuosavybės teisė yra prigimtinė“³². Nors Bažnyčios socialinis mokymas pabrėžia, kad ši teisė yra ne absoliuti, o pavaldi visuotinei sukurtųjų gėrybių paskirčiai, vis dėlto ji neatskiriama nuo konkretaus asmens laisvės skleistis naudojant privačią nuosavybę kaip priemonę šiai sklaidai. Privačios nuosavybės ir laisvės ryšį Jonas Paulius II atskleidžia Vatikano II Susirinkimo žodžiais „Privati nuosavybė arba tam tikras disponavimas išorinėmis gėrybėmis suteikia kiekvienam būtiną erdvę

asmeninei ir šeimyninei nepriklausomybei ir tenka ją vertinti kaip žmogiškosios laisvės išplėtimą³³. Privati nuosavybė Biblijoje pagrindžiama tuo, kad Dievas sukūręs žmogų atiduoda jam valdyti žemę (plg. *Pr 1, 28, 29*). Ji turi keletą formų, kurias popiežius įvardija kaip žemės, žinių, technikos ir gebėjimų nuosavybę³⁴. Šiems laikams būdingos žinių, technikos ir gebėjimų nuosavybės priklauso nuo bendro žmonių darbo, todėl tampa „kaskart akivaizdesnis ir lemiamas disciplinuoto ir kūrybiško žmonių darbo vaidmuo ir kaip esminė to darbo dalis – sugebėjimas imtis iniciatyvos ir verslų“³⁵. Remdamasis šiuo argumentu popiežius daro išvadą, kad turto arba privačios nuosavybės formos neapsiriboja tik materialiais ištekliais – žeme, kapitalu ar gamybos priemonėmis. Daug dažniau turtu tampa paties žmogaus gebėjimai, iniciatyva bei noras bendradarbiauti su kitais siekiant bendro tikslo. Taip pat žmogaus darbas yra jo nuosavybės forma, priklausanti žmogiškajam kapitalui. Kiekvienas žmogus turi kapitalą savyje, nes gali kūrybiškai savo darbu panaudoti išteklius dėl savo ir bendrojo gėrio³⁶. Galiausiai tokios asmens dorybės, kaip darbštumas, sąžiningumas ar gebėjimas imtis pagrįstos rizikos, irgi gali būti įvardytos kaip privačios nuosavybės formos. Apibendrinant, turtas yra pats žmogus su savo gebėjimais. Čia atsiskleidžia žmogaus laisvės prasmė. Jai padedant,

žmoguje gali reikštis šios savybės. Taip galima įrodyti, kad žmogus laisvas realizuoti save, kai jis turi fizinių ir dvasinių nuosavybės formų. Neteisėtai apribojant šių nuosavybių teises apribojama pati žmogaus laisvė. Ši laisvė, kaip ir privati nuosavybė, yra žmogaus teisė. Žmogus turi turėti galimybę ja tinkamai naudotis, kad galėtų nuolat save tobulinti, praturtinti save ir kitus. Taigi ši laisvė, pasireiškianti ūkinėje veikloje, skleidžiasi ekonominio veikimo formomis, ir, kaip sako popiežius: „lemiamas veiksnys vis labiau tampa pats žmogus, tai yra jo gabumai, išsimokslinimas, sugebėjimas dalyvauti darnioje organizacijoje, mokėjimas nujausti ir patenkinti kitų žmonių poreikius“³⁷.

2.2. Teisė dalyvauti ir bendradarbiauti

Bažnyčios socialinio mokymo teikiama svarba žmogaus teisei dalyvauti ir bendradarbiauti yra paremta teiginiu, kad žmogus turi galią įžvelgti tiesą apie savo socialinę prigimtį, kurią visada patvirtindavo krikščionybės mokymas³⁸. Teisingai suprasta rinkos ekonomika remiasi teiginiu, kad žmonės turi turėti galimybę išreikšti žmogiškąjį kūrybiškumą – pagrindinį ekonominės laisvės elementą. Jis negali pasireikšti, jeigu nėra patenkintos pagrindinės žmogaus gyvenimo reikmės³⁹. Popiežius savo laiške atkreipia dėmesį,

kad įmonių ūkinėje veikloje neretai egzistuoja tokios darbo sąlygos, kad daugelis žmonių „neturi tokių priemonių, kurios leistų jiems tinkamai įsigilinti į vidinę įmonės sistemą, ... kurios leistų pasireikšti jų kūrybiniams gabumams ir ugdyti savo gabumus“⁴⁰. Taip žmonės, patekę į žeminančią priklausomybę dėl ribotų dalyvavimo teisių versle ir apskritai ekonominiame gyvenime, jaučiasi atsidūrę nuošalyje arba netgi tampa mažiau reikšmingi net ir už gaminamą produkciją, nes „laukinė“ kapitalizmo forma sukuria galimybę, „kai daiktai yra svarbesni už žmones“⁴¹. Dėl šios priežasties būtina atkreipti dėmesį į žmogaus kaip asmens teises įgyti žinių, turėti galimybę išreikšti savo gabumus, taip pat dalyvauti įmonės gyvenime ir bendradarbiauti ją valdant. Šios teisės turi būti saugomos ir stiprinamos, nes kyla pavojus, kad žmogus bus išnaudojamas. Nors rinkos ekonomika yra veiksmingiausia priemonė panaudoti atsargas ir patenkinti poreikius, vis dėlto „yra daug žmogaus poreikių, kurių negalima įgyti rinkoje“⁴². Popiežius čia primena žmogaus teisę įgyti žinių ir darbui reikalingų įgūdžių, kad galėtų tinkamai panaudoti savo gabumus, darbą ir išmintį. Šiems įgūdžiams reikštis laisvoji rinka gali pasiūlyti veikimo lauką, tačiau jiems įgyti reikia lygių galimybių teisės. Tai priklauso bendrajam teisingumui, būtinam žmonių bendrijai, nes yra dalykų, priklausančių žmogui dėl

to, kad jis yra žmogus, būtent dėl jo neišmatuojamos vertės ir garbingumo. Kad būtų išvengta žmogaus išnaudojimo, „teisingai galime kalbėti apie kovą su tokia ekonomine santvarka, kurioje kapitalas ir žemės dirbimo priemonių nuosavybė absoliučiai nulemia darbo žmogaus laisvę ir asmeninį gyvenimą“⁴³. Siekiamybė yra visuomenė, „kurioje vyrauja laisvas darbas, verslumas, dalyvavimas įmonės valdyme“⁴⁴. Vėliau šiame straipsnyje bus nuodugniau atskleista, kas yra laisvosios rinkos sąlygos. Be to, popiežius pateikia ir įdomų pastebėjimą „Centesimus annus“ laiške. Greta minties, kad žmogus negali būti bet kokia kaina pajungtas produkcijos, taigi pelno, didinimui, nes gali būti pažeista žmogaus asmeninė laisvė jį išnaudojant, pateikiama mintis, kad gera įmonė veikia ne tik tada, kai ji pelninga, bet ir kai yra patenkinami tam tikri žmonių poreikiai. Popiežius juos vadina „žmogiškaisiais ir moraliniais veiksniais“⁴⁵. Iš dokumento galima numanyti, kad šie veiksniai – tai teisė į darbą, galimybė ugdyti darbo įgūdžius, galimybė laisvai juos pritaikyti įmonės darbe, kur darbas apima ne tik gamybą, bet ir dalyvavimą įmonės valdyme. Tai, kad pelnas nėra vienintelis įmonės gyvenimo reguliuotojas, reiškia ir tai, kad ekonominė veikla yra skirta ne vien produkcijai, gamybai arba, trumpai sakant, daiktui, bet ir žmogui, jo prigimtiniems teisėms realizuoti. Šios teisės laisvosios rinkos

ekonomikos sistemoje pasireiškia žmogaus galimybė dalyvauti ir bendradarbiauti įmonės gyvenime ir jos neįmanomos, jei nėra laiduojama laisvė tai daryti. Tai gi iš čia galime matyti, kad laisvė yra būtina sąlyga dalyvavimo ir bendradarbiavimo teisei įgyvendinti. Taip laisvė tampa ne tik pagrindu, į kurį remiasi žmogaus prigimtis, bet ir laisvosios rinkos egzistavimo, kuri yra teisingos žmogaus ir ekonomikos sampratos bendrasis rezultatas, sąlyga.

2.3. Tinkamas žmogaus gyvenimo būdas

Šiuolaikiniame pasaulyje išaugusios žmogaus reikmės ne tik patenkinti būtiniausius poreikius, bet ir turėti vis kokybiškesnes ir patogesnes gyvenimo sąlygas, sudaro sąlygas rasti konsumizmui. Popiežius konsumizmą apibūdina kaip gyvenimo būdą, paremtą instinktais, kur įvairiai ignoruojama laisva ir sąmoninga žmogaus prigimtis ir atsiduodama vartotojiškais įpročiais paremtam gyvenimo būdui⁴⁶. Įdomu, kad Jonas Paulius II atskleidžia ir krikščioniškąją laisvos ir sąmoningos žmogaus prigimties sampratą; prigimties, kuri nepriklausoma nuo instinktų ir nepavergta vartotojiško gyvenimo stiliaus, kenkiančio ir fizinei, ir dvasinei sveikatai⁴⁷. Jonas Paulius II krikščioniškosios laisvės sampratą plačiau nagrinėja enciklikoje

„Veritatis splendor“, kur remdamasis autoritetingais Kristaus žodžiais: „Jūs pažinsite tiesą, ir tiesa padarys jus laisvus“ (*Jn* 8, 32), atskleidžia laisvės ir tiesos ryšį⁴⁸. Krikščioniškai suprasta laisvė, arba autentiška laisvė, yra žmogaus rinkimasis daryti tai, kas atitinka jo žmogiškosios prigimties moralinius reikalavimus, ir vengimas daryti tai, kas šiuos reikalavimus neigia. Apreiškimo šviesoje žmogus turi galimybę išvelgti tiesą apie save ir žmogaus savastyje glūdintį prigimtinių įstatymą, kuris ragina vengti bloga ir skatina daryti gera. Žmoguje susijungia dvi tikrovės: paties žmogaus laisvės ir Dievo, kuris kalba žmogaus širdyje apreikšdamas savo įstatymą. Dokumente „Veritatis splendor“ apie šią jungtį sakoma, kad „žmogaus laisvė ir Dievo įstatymas susijungia ir yra pašaukti susipinti, tai yra žmogus savotiškai paklūsta Dievui, o Dievas yra nesavanaudiškai geras žmogui“⁴⁹. Šios išvalgos kalba apie autentiškos laisvės tikrovę žmoguje. Jos nepaisydamas žmogus patenka į savo netinkamų ar dirbtinai susikurtų poreikių tenkinimą ir taip tampa nelaisvas. Čia kaip pavyzdį popiežius mini narkomaniją ir pornografiją⁵⁰. Toliau „Centesimus annus“ laiške rašoma, kad, trūkstant autentiškos laisvės, žmogus gali pradėti vertinti savo gyvenimą „veikiau kaip kompleksą pojūčių, kuriuos tenka patirti, negu kaip veiklą, kuria reikia užsiimti“⁵¹. Iš čia yra aišku, kad tikrai laisvas žmogus

gali elgtis moraliai, nes jis renkasi žmogaus prigimtinį įstatymą atitinkančius veiksmus. Todėl laisvas žmogus yra pasirengęs gyventi tinkamą gyvenimo būdą, jis gyvena ne dėl pačio vartojimo ar malonumo vartoti, bet kuria tokį gyvenimo stilių, kur įvairios vartojimo formos nukreiptos į tiesos, gėrio ir grožio paiešką, kartu siekia ir bendrojo žmonių bendrijos gėrio⁵². Žvelgiant į žmogų tik kaip gamintoją ar vartotoją nepaprastai susiaurinama žmogaus kaip asmens vertė. Jei žmogus apibrėžiamas gamintojo ar vartotojo kategorijomis, jis priimamas ne kaip subjektas, bet tik kaip objektas. Popiežius apie tai rašo: „kai žmogus vertinamas labiau kaip gamintojas ar gėrybių vartotojas, o ne kaip subjektas, kuris gamina ir vartoja tik tam, kad gyventų, tada laisvė praranda būtiną ryšį su asmeniu ir galų gale atskiria jį nuo visuomenės ir prislegia“⁵³.

Laisvoji rinka, siūlydama efektyvų išteklių panaudojimą ir maksimalų poreikių tenkinimą, negali pasiūlyti išsiugdyti šios autentiškos žmogaus laisvės, nes yra žmogiškųjų poreikių, kurie negali būti rinkos produktai. Kitaip tariant, laisvoji rinka gali šią laisvę stiprinti, nes ji yra kartu ir žmogaus įvairių dorybių – sumanumo, darbštumo ar išminties – ugdymo erdvė, taigi ir autentiškos laisvės erdvė, bet duoti šią laisvę sau gali tik pats žmogus, Dievui padedant. Tačiau galima laisvosios rinkos sąlygomis šią autentišką laisvę ir silpninti.

Papiežius rašo apie pavojų vertinti rinką iš „stambel-dystės“ pozicijų, nekreipiant dėmesio į tas gėrybes, kurios dėl savo prigimties negali būti įprastos prekės⁵⁴. Taigi tokios vertybės kaip autentiška žmogaus laisvė, nuo kurios priklauso žmogaus gyvenimo būdas, nėra rinkos prekė. Tačiau žmonių gyvenimo būdas daro įtaką rinkai tuo, kad pačios rinkos dalyviai yra tie patys žmonės. Jų pasirinkimas laisvai kartu dirbti, investuoti ar išmintingai pasirinkti sprendimus yra laisvosios rinkos egzistavimo sąlygos. Todėl rinkos mechanizmas teikia žmogui naudą, nes, derindami savo interesus su kitų žmonių poreikiais, žmonės turi tarpusavyje pritaikyti prie kito žmogaus valios ir poreikių, todėl laisvosios rinkos interesų centre atsiduria pats žmogus ir jo asmens valia⁵⁵. Taigi žmogus turi derinti savo laisvę veikti su kito žmogaus laisve ir kurti nekenksmingą bendruomeniniam sugyvenimui gyvenimo būdą.

3. ŽMOGAUS LAISVĖS ĮGYVENDINIMAS LAISVOSIOS RINKOS EKONOMIKOS SĄLYGOMIS

Šiame skyriuje atkreipsime dėmesį į žmogaus prigimties raišką ūkinėje veikloje. Modernios verslo ekonomikos etiniai ir kultūriniai pagrindai glūdi pilnutinėje žmogaus asmens laisvėje. Jos centras yra re-

liginė laisvė, ji tarnauja ekonominei laisvei pagrįsti⁵⁶. Ekonominė laisvė turi būti įsišaknijusi į solidžią politinę ir teisinę valstybės santvarką, kad būtų galima išvengti piktnaudžiavimų šia laisve, būtent tokia laisve, kuri prasilenkia su tiesa apie žmogų. „Centesimus annus“ laisvosios rinkos tema yra nagrinėjama keliais aspektais. Iš jų pagrindiniai yra žmogaus laisvės raiška ūkinėje veikloje, laisvosios rinkos teikiamos galimybės asmeniniam ir bendram visuomenės gėriui bei laisvosios rinkos ir valstybės santykis. Čia norėčiau aptarti visus šiuos aspektus. Popiežius savo enciklikoje, kalbėdamas apie laisvąją rinką, daugumą išvalgų skiria žmogaus laisvės temai. Iš šios temos išplaukia laisvosios rinkos teikiamo gėrio žmogui ir visuomenei tema ir valstybės teikiamos pagalbos laisvosios rinkos ekonomikai tema.

3.1. Žmogaus teisė į laisvę yra pagrindinė laisvosios rinkos egzistavimo sąlyga

Ekonominė veikla yra viena iš daugelio žmogaus veiklų. Žmogus turi galimybę save laisvai atiduoti įvairiai veiklai. Viena iš tų veiklų, kur ši laisvė gali realizuotis, yra ekonominė veikla. Laisvoji rinkos ekonomika yra erdvė, kur ši žmogaus laisvė veikti gali realizuotis. Popiežius Jonas Paulius II atkreipdamas dėmesį, kad

„ekonomika yra viena iš įvairiopus žmogaus veiklos sričių ir panašiai kaip kiekvienoje veiklos srityje čia pripažįstama teisė į laisvę bei pareiga tinkamai ja naudotis“⁵⁷, pabrėžia žmogaus laisvės teisę ekonominiame kontekste. Teisė į laisvę yra viena iš pagrindinių žmogaus teisių, nes laisvė apibrėžia pačią žmogaus prigimtį. Paneigti žmogaus laisvės teisę yra tas pat, kas paneigti žmogaus prigimtį. Be kitų jau minėtų žmogaus teisių – teisės į privačią nuosavybę, teisės į iniciatyvą, dalyvavimą, bendradarbiavimą ar žinių įgijimą – teisė į laisvę yra pagrindinė, visas kitas teises pagrindžianti teisė. Žlugus komunizmo politinei sistemai, liko kapitalizmo ekonominė sistema, pagrįsta privačia nuosavybe ir laisvosios rinkos ekonomika. Natūrali išvada, plaukianti iš šio istorinio komunizmo žlugimo fakto, – kad kapitalizmas yra vienintelė sistema, kuria galima pasitikėti. Tačiau popiežius Jonas Paulius II 42-ame enciklikos skyriuje įvardija problemą, susijusią su klausimu: ką mes vadiname „kapitalizmu“. Ar tai „ekonominė sistema, kuri pripažįsta verslų, rinkos, privačios nuosavybės pagrindinį ir pozityvų vaidmenį, taip pat atsakomybę už gamybos priemones bei laisvą žmogaus iniciatyvą ūkinėje veikloje“, ar tai „sistema, kurioje ūkinės laisvės neriboja teisinė sistema, tarnaujanti integraliai žmogaus laisvei ir laikoma ypatingu matu tos laisvės, kuri pirmiausia yra etinio ir

religinio pobūdžio“⁵⁸. Taigi iš šio klausimo matyti, kad atsakymas, ar kapitalizmas yra teigiama, ar neigiama ekonominė sistema, priklauso nuo to, ką vadiname žodžiu „laisvė“, su kuria neatsiejamai susijusi ši išlikusi pasaulyje sistema. Ir čia popiežius aiškiai nurodo, kokią laisvę turėtume įvardyti kalbėdami apie „verslą“, „rinkos“ ar „laisvąją ekonomiką“ – tai laisvė, kuri yra susieta su tiesa apie žmogų:

„Žmogus, kuris rūpinasi beveik tik tuo arba daugiausia tuo, kad galėtų turėti ir vartoti, jau nepajėgia valdyti savo instinktų ir aistrų ir, paklusdamas tiesai padaryti juos priklausomus nuo savęs, toks žmogus jau nebegali būti laisvas: klusnumas tiesai apie Dievą ir žmogų yra pirmoji laisvės sąlyga, leidžianti žmogui sureguliuoti savo poreikius, savo troškimus pagal tam tikrą hierarchiją, kad turimi daiktai padėtų jam tobulėti.“⁵⁹

Taigi darome išvadą, kad šią laisvę, kuri yra klusni tiesai apie Dievą ir žmogų, realizavę ūkiniame gyvenime turime ekonominę sistemą, kurią giria, skatina ir palaiko popiežius savo mintimis apie laisvąją rinką. Kaip galima atskirti, kuri laisvė yra „klusni tiesai“, o kuri ne? Jei ekonominės sistemos rezultatas yra tarnavimas visuomenės bendrajam gėriui ir žmogaus dalyvavimas įvairiose įmonės veiklos srityse, dirbant kartu su kitais ir vadovaujantis protu bei laisve, kur įmonės yra ne tik „kapitalo sąjungos“, bet ir „asmenybių są-

jungos“, tada šią laisvę galime laikyti atitinkančia tiesą apie Dievą ir žmogų, o ekonominę sistemą laisvosios rinkos ekonomika⁶⁰. Laisvosios rinkos ekonomikos pajėgumas gausinti produkciją ir paskirstyti turtą labai priklauso nuo šios laisvės ir etinių principų, kurie yra pagrindinės laisvosios rinkos struktūros sąlygos⁶¹. Tačiau jei dėl šios laisvės pažeidžiamos darbininkų teisės, išnaudojamas vartotojas, stambeldiškaiai vaikomasi pelno ir jis didinamas neturtingųjų kraštų sąskaita bei teršiama gamta, tai jau ne laisvė, bet prievarta. Tokia laikysena ekonomikoje griežtai smerkiama⁶². Tokie kapitalizmo blogiai yra nepateisinami.

3.2. Laisvosios rinkos tikslas – žmogaus realizavimasis savo ir visuomenės gėriui

„Centesimus annus“ laiškas pabrėžia, kad turtas, kurį žmogus turi žemėje, yra jis pats. Kaip „laiko ženklas“ yra vis aiškesnis „lemiamas disciplinuoto ir kūrybiško žmonių darbo vaidmuo ... gebėjimas imtis iniciatyvos ir verslų“⁶³, taigi „žmogiškojo kapitalo“ vaidmuo, dėl kurio stokos kenčia ištisos tautos ir kuris tampa lemiamas veiksnys atkuriant šalių ekonomikas⁶⁴. Popiežius Jonas Paulius II teigia, kad ūkinė veikla, sutvarkyta pagal prigimtines žmogaus teises, pavyzdžiui, teisę į iniciatyvą ar privačią nuosavybę,

leidžia realizuoti žmogui save, o pasaulio daiktus ir įrankius vertinti kaip daiktus, padedančius šį tikslą pasiekti. Žmogaus ekonominė veikla yra taip sutvarkyta, kad jis dirba su kitais ir kitiems ir taip „kiekvienas dalyvauja kito darbe ir prisideda prie kito gėrovės“⁶⁵. Kur žmonės bendrauja ir dirba veikdami kartu dėl bendrų tikslų ir bendrojo tarpusavio gėrio, yra patenkinami žmogaus asmeniniai, šeimos, tautos poreikiai, ten plėtojasi žmonių solidarumas. Taip žmogus būdamas sociali būtybė patenkina savo pašaukimą būti kartu su kitu ir dėl kito aukodamasis realizuoti save. Laisvosios rinkos ekonominė sistema, vertinama žmogaus laisvę, iniciatyvą, kūrybiškumą ir kitas žmogiškąsias bei moralines vertybes, padeda žmogui realizuoti save suteikdama jam palankią erdvę dirbti ir tobulėti. Tarnavimas bendrajam gėriui yra matas, kaip realizuojama žmogaus laisvė. Šiam bendrajam gėriui turi tarnauti ir gamybos priemonių nuosavybė, nes ji „tiek pramonėje, tiek žemės ūkyje yra teisinga tada, kai tarnauja naudingam darbui“⁶⁶. Taigi privati nuosavybė negali būti tikslas sau, ji yra priemonė kitiems tikslams pasiekti. Privati nuosavybė yra priemonė produkcijai ir pelnui gauti, tačiau daug labiau ji yra priemonė pačiam žmogui realizuoti savo žmogiškuosius ir moralinius tikslus. Laisvosios rinkos ekonomika, pagrįsta privačios nuosavybės teise, turi šį principą

išlaikyti, kad nepaverstų pačios privačios nuosavybės žmogaus veiklos tikslu, užuot buvusi priemonė. Todėl atsižvelgdamas į šį kontekstą popiežius pabrėžia, kad „nuosavybė yra normaliai pateisinama, kai ji tinkamu būdu ir metu duoda galimybę visuotiniam žmogiškam tobulėjimui“⁶⁷.

Laisvosios rinkos ekonomikai reikia laisvo žmogaus. Norint turėti rinkos ekonomiką reikia pirmiausia išlaisvinti patį žmogų, kuris gali atsakingai imtis veiklos⁶⁸. Vergų visuomenėje veikia tik komandinė ekonomikos sistema ir jau šis faktas rodo rinkos ekonomikos pranašumą⁶⁹. Laisvosios rinkos vertė augs, jei įžvelgsime, kad pagrindinė priežastis, dėl kurios gausėja tautų turtais, tai žmogaus protas ir valia, įdarbinti bendrajam labui, ir žmogaus įgūdžių panaudojimas, efektyviai įsisavinant gamtos išteklius, bei šių įgūdžių sutelkimas ir organizavimas, prisiimant verslo riziką, kai išteklius deriname su žmogaus reikmėmis⁷⁰.

3.3. Laisvosios rinkos ir valstybės santykis turi būti pagrįstas pagalbos principu

Popiežius Jonas Paulius II pasmerkė totalitarizmą kaip politinę sistemą, neigiančią „transcendentinį žmogaus asmenybės orumą“⁷¹, ir įspėjo, kad ir „demokratija be dvasinių vertybių nesunkiai virsta aiškiu ir

paslėptu totalitarizmu⁷². Jis kalba apie tokią valstybę, kuri turi būti paremta „teisinga žmogaus asmenybės koncepcija“⁷³. Todėl demokratinės valstybės idealas yra politinė sistema, susijusi su rūpinimusi žmogaus teisėmis ir jų gynimu⁷⁴, nes kitaip žmogaus vietą užima ideologijos, kurioms žmogus turi tarnauti, ir taip yra pažeminamas žmogaus transcendentinis orumas.

Valstybės vaidmuo ryškiai atsispindi šalies ūkiniame gyvenime. Popiežius pabrėžia, kad ūkinė veikla klesti, jei teisinė valstybės sistema garantuoja individualią laisvę ir privačios nuosavybės teisę, jei gerai funkcionuoja teisėtvarka, veikia stabili pinigų sistema ir viešosios tarnybos⁷⁵. Kalbėdamas apie valstybės vaidmenį ūkinei veiklai, Jonas Paulius II primena tiesą apie Bažnyčios socialinio mokymo subsidiarumo principą, kuris teigia, kad aukštesnė institucija negali perimti žemesnės institucijos pareigų, nes tai gresia pastarosios kompetencijos sumenkinimu ar net sunaikinimu. Valstybei kyla pavojus tapti „globos valstybe“, kai dėl jos teikiamos pagalbos įvairioms bendrijoms visuomenė yra atleidžiama nuo veikimo atsakomybės, be to, išleidžiama daug lėšų biurokratinėms struktūroms palaikyti⁷⁶. Aišku, čia valstybės vaidmuo yra saugoti, kad ši laisvė rinkos ekonomikoje nebūtų panaudojama ką nors išnaudoti ar atimti kieno nors žmogiškąsias teises. Valstybė turi pirmenybės teisę

remti įmones, kurios garantuotų teisę į darbą, skatintų veiklą, kur ji nepakankama, pagelbėtų ištikus krizei ar įsikištų, jei monopolijų atsiradimas pradėtų stabdyti bendrą ūkio plėtrą⁷⁷. Čia popiežius užsimena, manau, apie labai aktualią problemą, šiuo metu kilusią Lietuvoje. Lietuvoje kol kas dar pakankamai didelę atsakomybę už ekonominę plėtrą yra prisiėmusi valstybė, kai valstybės funkcija tėra saugoti žmonių teises ūkio srityje, o ne prisiimti vadovauti pačiai ūkinei veiklai. Popiežius rašo: „čia didžiausia atsakomybė tenka ne valstybei, o atskiriems žmonėms ir įvairioms grupėms bei sąjungoms, iš kurių susideda visuomenė“⁷⁸. Enciklika pagrindžia valstybės pagalbos būtinumą, tačiau kartu ir įspėja dėl šios pagalbos nukrypimų bei galimos „gerovės valstybės“ biurokratizacijos⁷⁹. Valstybė turi greičiau sustiprinti pačios visuomenės aktyvumą, remdamasi jau turimais ištekliais, šeimos, įvairių socialinių institucijų, kad būtų galima patenkinti įvairias socialines reikmes⁸⁰. Daugelis Lietuvos piliečių galvoja, kad valstybė yra atsakinga už visą krašto ūkinę veiklą, jos raidą, taigi gerovės kilimą. Tačiau gerovė valstybė „kuria“ tik netiesiogiai. Jos kūrėjai yra įvairios ekonominės ar socialinės bendrijos, kartu prisiimančios tam tikrą dalį atsakomybės už šalies ūkio gyvenimo plėtojimą. Valstybė čia prisideda tik kurdama teisinę erdvę, kurioje vyksta teisingumu paremti prekių

ir darbo mainai. Ji tokiu būdu turi tarnauti žmogui. Čia jos funkcija sutampa su laisvosios rinkos tikslu – asmens gerove, raida ir žmogaus pašaukimo realizavimu. Popiežius įvardija dabartinio pasaulio problemą, kad valstybė ar rinka dažnai pradeda egzistuoti neturėdamos tikslo žmogui tarnauti. Taip jos tampa savitikslės. Kai šis principas tarnauti žmogui neišlaikomas, tada „dažnas individas dūsta tarp dviejų polių – valstybės ir rinkos ... visai pamirštant, kad nei rinka, nei valstybė nėra bendro žmonių gyvenimo tikslas, nes individas pats yra ypatinga vertybė, kuriai privalo tarnauti rinka ir valstybė“⁸¹.

Tiesa, įvairūs autoriai komentuodami encikliką „Centesimus annus“ nesutaria tarpusavyje, kalbėdami apie valstybės įtakos laisvosios rinkos ekonomikai reikšmę. Čia autoriai, interpretuodami popiežiaus mintis, kokią įtaką turėtų valstybės vaidmuo laisvosios rinkos sistemai, atstovauja dviem nuomonėms. Johnas Neuhausas, Michaelis Novakas ir George'as Weigelis giria popiežiaus laisvosios rinkos apibūdinimus, paskelbtus „Centesimus annus“, sakydami, kad Jonas Paulius II pritaria ribotam valstybės kontrolės vaidmeniui reguliuojant laisvosios rinkos mechanizmus, pabrėždamas laisvo ir doro žmogaus vaidmenį – centrinį laisvosios rinkos reguliavimo veiksnį. Priešingai, Davidas Hollenbachas, Donalas Dorras ir Byranas

Hehiras remia aktyvų valstybės vaidmenį kontroliuojant laisvosios rinkos veiklą, nes mano, kad be aktyvios kontrolės neįmanoma išlaikyti rinkoje nepažeistų žmogaus ir tautų teisių, taip pat jie argumentuoja, kad daugelyje popiežiaus viešųjų pasisakymų kritikuojamas kapitalizmas už negebėjimą įgyvendinti socialinį teisingumą visuomenėje⁸².

Baigdamas dėstyti savo mintis apie žmogų, jo laisvę, valstybę ir rinkos ekonomiką popiežius pabrėžia, kad Bažnyčia išmintį suprasti žmogų gauna iš Dievo, apmąstydamą žmogaus vertę, tikslą ir elgesį įvairiomis jo gyvenimo sąlygomis⁸³. Bažnyčia turi ką pasakyti apie visus visuomeninio gyvenimo aspektus, susijusius su žmogumi ir jo veikla, nes Bažnyčia yra žmogaus prigimties ekspertė ir jos pagrindinis tikslas yra rūpintis žmogumi. Štai kodėl ji gali drąsiai kalbėti apie laisvosios rinkos ekonomiką, nes pagrindinis šios rinkos veikėjas ir tikslas yra pats žmogus. Kadangi ekonomikos mokslas rūpinasi žmogumi ir jo veikla, taigi ekonomika dalijasi šiuo rūpesčiu kartu su teologija⁸⁴. Ekonomikos disciplina taps humaniškesnė ir asmeniškė juo labiau ji atpažins veikiančio žmogaus centrinę vietą⁸⁵. Jonas Paulius II „Centesimus annus“ ragina krikščionis vertinti Evangelijos mokslą ne kaip teoriją, kurią reikia išmokti, bet kaip veiklą, kuria reikia užsiimti ir taip pakeisti visuomenės so-

cialinį ir ūkinį gyvenimą, kur žmogus ir pagarba jo prigimtinėms teisėms užima centrinę vietą. Manau, kad enciklika „Centesimus annus“ atveria nepaprastai laisvosios rinkos ekonomikos tyrinėjimo ir naujų įžvalgų šia tema galimybes, nes laisvoji rinka yra susijusi ne tik su išteklių, darbo, pasiūlos ar paklausos santykių nagrinėjimu, bet ir žmogaus, realizuojančio savo pašaukimą būti žmogumi šioje ūkinėje veikloje, tyrinėjimu.

IŠVADOS

1. Popiežius Jonas Paulius II enciklikoje „Centesimus annus“, remdamasis žmogaus prigimtinių teisių, tarp jų ir pagrindinės – žmogaus asmens laisvės, – apmąstymu ir taikydamas personalizmo teorijos išvadas bei įžvalgas krikščioniškosios žmogaus laisvės klausimu, kalba apie šios laisvės realizavimo sąlygas ir galimybes žmogaus ūkinėje veikloje. Žmogaus prigimtinės teisės į laisvę, privačią nuosavybę, bendradarbiavimą, teisę į darbą ir teisę į šių teisių apsaugą, derinant asmeninę naudą su visuomenine nauda, gali būti realizuojama laisvosios rinkos ekonomikos sistemoje, kuri, atrodo, yra „veiksmingiausia priemonė panaudoti atsargas ir patenkinti poreikius“⁸⁶.

2. Žmogaus laisvei realizuotis yra būtinos palankios sąlygos. Viena iš jų yra privati nuosavybė, kuri suteikia žmogaus asmens laisvei skleidimosi galimybę. Privati nuosavybė yra suprantama ne tik kaip žemės ar kapitalo nuosavybė, bet ir žinių, technikos bei gebėjimų nuosavybė. Dabartiniame pasaulyje daug didesnis turtas – paties žmogaus gebėjimai, darbštumas, sąžiningumas, iniciatyva bei noras bendradarbiauti su kitais siekiant bendro tikslo. Pats žmogaus darbas yra jo nuosavybės forma, priklausanti žmogiškajam kapitalui. Kiekvienas žmogus turi kapitalą savyje, jis gali savo darbu kūrybiškai panaudoti išteklius dėl savo ir bendrojo gėrio. Taigi, be žemės išteklių, pagrindinis nuosavybės šaltinis yra pats žmogus.

3. Iš žmogaus socialinės prigimties kyla teisė dalyvauti ir bendradarbiauti įmonių darbe ir valdyme. Kitaip žmonės, patekę į žeminančią juos priklausomybę dėl ribotų dalyvavimo teisių versle ir ekonominiame gyvenime, jaučiasi atsidūrę nuošalyje arba netgi tampa mažiau vertinami už gaminamą produkciją. Dėl šios priežasties būtina atkreipti dėmesį į žmogaus kaip asmens teises įgyti žinių, turėti galimybę panaudoti savo gabumus ir taip dalyvauti bei bendradarbiauti versle. Pelnas nėra vienintelis įmonės gyvenimo reguliuotojas; ekonominė veikla yra skirta ne vien produkcijai, gamybai arba daiktui, bet svarbiausia –

pačiam žmogui, jo prigimtinėms teisėms ir gebėjimams realizuoti.

4. Laisvoji rinka, siūlydama efektyviai panaudoti išteklius ir maksimaliai patenkinti poreikius, negali pasiūlyti kaip savo produkto autentiškos žmogaus laisvės, nes yra žmogiškųjų poreikių, kurie negali būti rinkos produktai. Laisvoji rinka gali šią laisvę stiprinti, nes ji yra ir žmogaus įvairių dorybių – sumanumo, darbštumo ar išminties, taigi ir autentiškos laisvės – ugdymo erdvė, bet suteikti šią laisvę sau gali tik pats žmogus Dievo padedamas. Jonas Paulius II atskleidžia krikščioniškąją laisvos ir sąmoningos žmogaus prigimties sampratą; jis kalba apie nepriklausomą nuo instinktų ir nepavergtą vartotojiško gyvenimo stiliaus prigimtį. Žvelgiant į žmogų tik kaip gamintoją ar vartotoją nepaprastai susiaurinama žmogaus asmens vertė.

5. Teisė į laisvę yra viena iš pagrindinių žmogaus teisių ir sykiu laisvosios rinkos egzistavimo sąlygų. Ekonominė sistema, kuri pripažįsta verslų, rinkos, privačios nuosavybės pagrindinį ir pozityvų vaidmenį, taip pat atsakomybę už gamybos priemones bei laisvą žmogaus iniciatyvą ūkinėje veikloje, yra laisvoji rinka, kurią remia popiežius Jonas Paulius II. Be žmogaus laisvos iniciatyvos ir darbo kartu neįmanoma laisvoji

rinka. Todėl šios ekonominės sistemos rezultatas – tarnavimas asmeniniam ir visuomenės bendrajam gėriui, žmogui dalyvaujant įvairiose įmonės veiklos srityse, dirbant kartu su kitais ir vadovaujantis protu bei laisve. Verslo įmonės turi būti ne tik „kapitalo sąjungos“, bet ir „asmenybių sąjungos“.

6. Laisvosios rinkos ekonominė veikla yra taip sutvarkyta, kad žmogus dirba su kitais ir kitiems, nes „kiekvienas dalyvauja kito darbe ir prisideda prie kito gerovės“⁸⁷. Kur žmonės bendrauja ir dirba veikdami kartu dėl bendrų tikslų ir bendro tarpusavio gėrio, yra patenkinami ir žmogaus asmeniniai, ir šeimos, ir tautos poreikiai, ten plėtojamas žmonių solidarumas. Žmogus, būdamas sociali būtybė, patenkina savo pašaukimą būti kartu su kitu ir kitam, aukojantis realizuoti save. Laisvosios rinkos ekonominė sistema, vertindama žmogaus laisvę, iniciatyvą, kūrybiškumą bei kitas žmogiškąsias ir moralines vertybes, padeda žmogui realizuoti save, suteikdama palankią erdvę dirbti ir tobulėti.

7. Valstybės vaidmuo – saugoti, kad laisvė rinkos ekonomikoje nebūtų panaudojama išnaudojimui, žmogiškosioms teisėms atimti. Valstybė turi pirmenybės teisę remti įmones, kurios garantuotų teisę į darbą, skatinti veiklą, kur ji nepakankama, pagelbėti ištikus krizei ar įsikišti, jei monopolijų atsiradimas pradėtų

stabdyti bendrą ūkio plėtrą. Ūkio veikla klesti, jei teisinė valstybės sistema garantuoja individualią laisvę ir privačios nuosavybės teisę, jei gerai funkcionuoja teisėtvara, veikia stabili pinigų sistema ir viešosios tarnybos. Tačiau valstybei kyla pavojus tapti „globo valstybe“, jei ji pradeda teikti įvairioms bendrijoms pagalbą, atleidžiančią nuo atsakomybės visuomenę, ir jei piliečiai vangiai reiškia savo iniciatyvą. Valstybės vaidmuo – saugoti žmogaus teises, o laisvosios rinkos vaidmuo – padėti žmogui šias teises realizuoti.

Išnašos

1 Beabout Gregory R., Crespo Ricardo F. Beyond, „Self-Interest. A Personalistic Approach to Human Action“ // *Center for Economic Personalism Foundations of Economic Personalism Series*, Lanham, Maryland: Lexington Books, 2002, p. 69.

2 Ten pat.

3 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 34 // http://www.lcn.lt/b_dokumentai/enciklikos/centesimusannus.html. 2005 01 15.

4 Ten pat.

5 Ten pat, p. 11.

6 *Initial Reactions to Centesimus annus* // <http://www.acton.org/publicat/randl/article.php?id=17>. 2005 01 15.

7 Ten pat.

8 Ten pat.

9 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 11.

10 Ten pat, p. 4.

11 „Dignitatis humanae. I“ // *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, Vilnius: Aidai, 2001.

12 Beabout Gregory R., *The Principle of Subsidiarity and Freedom in the Family, Church, Market, and Government* // http://www.acton.org/publicat/m_and_m/1998_oct/beabout.html. 2005 01 15.

13 Ten pat.

14 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 13.

15 Ten pat.

16 Ten pat.

17 Ten pat.

18 Ten pat.

19 Ten pat.

20 Ten pat, p. 15.

21 Ten pat, p. 16.

22 Ten pat, p. 24.

23 Ten pat, p. 25.

24 Ten pat.

25 Beabout Gregory R., *The Principle of Subsidiarity and Freedom in the Family, Church, Market, and Government* // http://www.acton.org/publicat/m_and_m/1998_oct/beabout.html. 2005 01 15.

26 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 34.

27 McCormick Patrick T., „Centesimus Annus“ // *The New Dictionary of Catholic Social Thought*, ed. Judith Dwyer, Collegeville. Minnesota: A Michael Glazier Book. The Liturgical Press, 1994, p. 138.

28 Beabout Gregory R., *The Principle of Subsidiarity and Freedom in the Family, Church, Market, and Government* // http://www.acton.org/publicat/m_and_m/1998_oct/beabout.html. 2005 01 15.

29 Santelli Anthony J. Jr. et al., „The Free Person and the Free Economy: A Personalist View of Market Economics“ // *Center for Economic Personalism. Foundations of Economic Personalism Series*. Lanham, Maryland: Lexington Books, 2002, p. 97.

30 Ten pat.

31 Ten pat.

32 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 34.

33 „Gaudium et spes. 69“ // *Vatikano II Susirinkimo nutarimai*, Vilnius: Aidai. 2001.

34 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 30.

35 Jonas Paulius II, *Sollicitudo rei socialis*. 15 // http://www.lcn.lt/b_dokumentai/enciklikos/sollicitudo-rei-socialis.html. 2005 01 15.

36 Santelli Anthony J. Jr. et al., „The Free Person and the Free Economy: A Personalist View of Market Economics“, p. 98.

37 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 32.

38 Felice Flavio, *The Ethical Foundation of the Market Economy: A Reflection on Economic Personalism in the Thought of Luigi Sturio* // http://www.acton.org/publicat/m_and_m/2001_fall/felice.html. 2005 01 15.

39 Santelli Anthony J. Jr. et al., „The Free Person and the Free Economy: A Personalist View of Market Economics“, p. 105, 106.

40 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 33.

41 Ten pat.

42 Ten pat, p. 34.

43 Jonas Paulius II, *Laborem exercens*, p. 7 // http://www.lcn.lt/b_dokumentai/enciklikos/laboremexercens.html. 2005 01 15.

44 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 35.

45 Ten pat.

46 Ten pat, p. 36.

47 Ten pat.

48 Jonas Paulius II, *Veritatis splendor*, p. 2 // http://www.lcn.lt/b_dokumentai/enciklikos/veritatisplendor.html. 2005 01 15.

49 Ten pat, p. 41.

50 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 36.

51 Ten pat, p. 39.

52 Ten pat, p. 36.

53 Ten pat, p. 39.

54 Ten pat, p. 40.

55 Ten pat.

56 Felice Flavio, *The Ethical Foundation of the Market Econo-*

my: *A Reflection on Economic Personalism in the Thought of Luigi Sturio* // http://www.acton.org/publicat/m_and_m/2001_fall/felicite.html. 2005 01 15.

57 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 32.

58 Ten pat, p. 42.

59 Ten pat, p. 41.

60 Ten pat, p. 43.

61 Ten pat.

62 McCormick Patrick T., „Centesimus Annus“, p. 139.

63 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 32.

64 Gregg Samuel, „Challenging The Modern World, Karol Wojtyła“ // *John Paul II and the Development of Catholic Social Teaching*, Lanham. Maryland: Lexington Books, p. 155.

65 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 43.

66 Ten pat.

67 Ten pat.

68 Buttiglione Rocco, *Behind Centesimus Annus Source* // <http://www.acton.org/publicat/randl/article.php?id=19> 2005 01 15.

69 Ten pat.

70 Ten pat.

71 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 44.

72 Ten pat, p. 46.

73 Ten pat.

74 Ten pat, p. 47.

75 Ten pat, p. 48.

76 Ten pat.

77 Ten pat.

78 Ten pat.

79 Ten pat.

80 Ten pat.

81 Ten pat, p. 49.

82 Pawlikowski John T., OSM, *John Paul II and the Vatican on the Global Market Economy* // <http://www.secondspring.co.uk/economy/>

83 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 55.

84 Donohue Patricia et al., „Human Nature and the Discipline of Economics: Personalist Anthropology and Economic Methodology“ // *Center for Economic Personalism. Foundations of Economic Personalism Series*, Lanham. Maryland: Lexington Books, 2002, p. 70.

85 Ten pat, p. 71.

86 Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, p. 34.

87 Ten pat, p. 43.

ALTRUIZMAS, SAVANAUDIŠKUMAS IR MORALĖ PRIVAČIAJAME SEKTORIUJE: AUSTRŲ EKONOMIKOS MOKYKLOS POŽIŪRIS

John Meadowcroft

Dauguma mokslininkų, net ir tie, kurie kitais atžvilgiais simpatizuoja rinkai, mano, kad altruizmas ir rinka iš esmės nesuderinami. Vis dėlto austrų ekonomikos mokykla siūlo esminę įžvalgą, kad altruistiškų tikslų geriausia siekti remiantis rinkos kuriamais kainų signalais – rinkos kainos yra efektyviausia priemonė asmeniškai nepažįstamų žmonių poreikiams, vertybėms ir pirmenybėms sužinoti ir užtikrinti, kad nauda viršytų įdėtų pastangų kainą. Įvertinus šią įžvalgą daroma išvada, kad privatusis sektorius yra institucinė erdvė, kurioje galima veiksmingai siekti altruistiškų tikslų. Apsvarstomi ir atmetami du pagrindiniai šios tezės kontrargumentai.

Dėstau universitete socialinius mokslus ir džiaugiuosi galėdamas sutikti daug protingų, visuomeniniais reikalais aktyviai besidominčių ir tvirtos socialinės sąžinės jaunuolių. Besikalbant su jais apie karjeros planus dažnai girdimas vis tas pats atsiribojimas – beveik visi jie nori dirbti viešajame arba savanoriškajame sektoriuose. Jų noras vargiai susijęs su galimybėmis įsidarbinti komercinėse įstaigose – dėl šandienio valstybinio reguliavimo ir privačiajame sektoriuje galima rasti daug įdomaus, su politika susijusio darbo. Atmesdami privatųjį sektorių jie greičiau daro *moralinį* sprendimą. Jie mano, kad dirbančiuosius privačiajame sektoriuje motyvuoja pelnas ir savanaudiškas pinigų siekis, o viešojo ir savanoriškojo sektorių kolegas motyvuoja altruizmas ir visuomeninės tarnybos etika. Taigi darbas savanoriškajame ar viešajame sektoriuose laikomas moraliai teisingu karjeros kelio pasirinkimu¹.

Šiame straipsnyje parodysime, kad tokia jaunuolių nuomonė apie skirtingų ekonomikos sektorių darbuotojų motyvus atspindi (ir, be abejonės, yra veikiamą) daugelio mokslininkų, taip pat ir tokių, kurie laikytini rinkos šalininkais, svarstymų išvadas. Vis dėlto esminė austrų ekonomikos mokyklos įžvalga – kad kainų signalai yra efektyviausias būdas sužinoti mums asmeniškai nepažįstamų žmonių poreikius,

vertybes ir pirmenybes ir kad nežinodami kainų negalėtume veiksmingai paskirstyti išteklių šiems norams, vertybėms ir pirmenybėms patenkinti, – turėtų padėti suderinti altruizmą ir dalyvavimą rinkos ekonomikoje bei iškelti daugiau abejonių dėl galimybės altruistiškus tikslus įgyvendinti ne rinkos sąlygomis.

Po šios įžangos aptarsime, kaip mokslininkai supranta altruizmą ir savanaudiškumą vertindami įvairiuose ekonomikos sektoriuose dirbančių žmonių motyvaciją. Vėliau pateiksime austrų ekonomikos mokyklos argumentus, kodėl padėti asmeniškai nepažįstamiems žmonėms ir užtikrinti, kad mūsų veiklos kuriama nauda viršytų jos kainą, galime tik remdamiesi rinkos ekonomikoje susiformavusiais kainų signalais. Galiausiai pateiksime du pagrindinius priekaištus šiems argumentams ir parodysime, kodėl jie abu atmestini.

ALTRUIZMAS, SAVANAUDIŠKUMAS IR RINKA

Altruizmo ir savanaudiškumo sąvokos labai sliedžios. *Altruizmo* sąvoką devynioliktojo amžiaus viduryje sugalvojo prancūzų socialinis teoretikas Auguste'as Comte'as, ja jis įvardijo nesavanaudišką norą

vivre pour autrui arba „gyventi kitiems“. Comte'o altruizmas implikavo veiksmų, kurių pagrindinis tikslas yra kitų gerovė, pozityvią moralinę vertę². Šiandien altruistiškais dažniausiai laikomi tokie veiksmai, kuriais veikiantysis pasiaukodamas duoda naudos kitiems, o savanaudiškais vadinami veiksmai, kuriais iš esmės siekiama naudos sau³.

Vis dėlto įvairių sričių mokslininkai ginčija požiūrį, kad egzistuoja tiesioginė dichotomija tarp altruizmo ir savanaudiškumo. Tvirtinama, kad tam tikrą naudos sau siekį galima rasti visuose iš pažiūros altruistiškuose veiksmuose. Plačiausiai įsigalėjusios ekonomikos tyrimų krypties atstovas Andreonis tvirtino, kad aukojimas labdarai turi būti suprantamas kaip savanaudiškas bandymas nusipirkti labdaringą veiklą lydintį „šiltą švytėjimą“⁴, o Margolis asmeninį atlygį už pagalbą kitiems pavadino „psichologinėmis pajamomis“⁵. Socialinės psichologijos atstovas Batsonas tvirtino, kad bet koks elgesys – „nesvarbu, koks kilnus ir naudingas kitiems“ jis būtų – iš tikro gali būti nukreiptas į „galutinį naudos sau tikslą“⁶. Pasak Batsono, netgi akivaizdų pasiaukojimą gali motyvuoti nauda sau – tai gali būti proga elgtis pagal savo asmenines vertybes arba sau ir kitiems parodyti savo prigimtį.

Klausimas, ar kuris nors žmogaus veiksmas gali būti laikomas tikrai altruistišku, tikriausiai niekada nebus atsakytas, tačiau vis tiek galima daryti prasmingą perskyrą tarp veiksmų, kuriais siekiama pasirūpinti kitais ir kurie jiems naudingi (nors „altruistui“ irgi gali duoti naudos – „šiltą švytėjimą“), ir tarp savanaudiškų veiksmų, kada visai nesirūpinama arba menkai atsižvelgiama, kaip bus paveikti kiti. Šiame straipsnyje skirtis tarp altruizmo ir savanaudiškumo bus suprantama remiantis būtent šia nuostata.

ALTRUIZMAS IR SAVANAUDIŠKUMAS SKIRTINGUOSE EKONOMIKOS SEKTORIUOSE

Požiūris, kad savanoriškajame ir viešajame sektoriuose darbuotojus motyvuoja altruizmas, o privačiajame – savanaudiškumas, paplitęs ne tik tarp tam tikrų studentų grupių – jį gerai apsvarstę palaiko ir mokslininkai, kurie kitais klausimais gali labai simpatizuoti rinkai.

Viena žymiausių Jungtinės Karalystės moralės filosofijų baronienė Mary Warnock yra tarp mąstytojų, ryškiai skiriančių savanoriškojo sektoriaus altruizmą nuo privačiojo sektoriaus savanaudiškumo.

Ji tvirtina, kad labdara egzistuoja, nes yra „daug ją organizuojančių, joje dirbančių bei jai aukojančių laiko ir pinigų individų, motyvuojamų altruizmo“⁷. Clohesey'us, Rancis ir Rubinas bei kiti mokslininkai taip pat tvirtina, kad altruizmas yra išskirtinis savanoriškojo sektoriaus organizacijų ir jų darbuotojų bruožas⁸. Moksliniai altruizmo tyrimai kaip altruistiško elgesio pavyzdžius dažnai mini labdarą ir filantropiją, o komercinė ir privačiojo sektoriaus veikla minima kaip savanaudiškos ir egoistinės priešingybės pavyzdys⁹.

Labai paplitusi ir kita socialinių mokslų nuostata, kad viešajame sektoriuje egzistuoja ypatinga viešosios tarnybos etika, skirianti jį nuo privačiojo sektoriaus. Šitai mano ir įtakingo darbo apie Britanijos gerovės valstybės principus autorius Richardas Titmussas¹⁰, juo iki šiol dažnai remiamasi kritikuojant privačiojo sektoriaus dalyvavimą įgyvendinant gerovės valstybės funkcijas, esą tai gali pakenkti viešojo sektoriaus darbuotojų viešosios tarnybos etikai¹¹.

Be to, atrodo, kad savanaudiškumą kaip pagrindinį privačiojo sektoriaus darbuotojų motyvą nurodė ir daug ištikimiausių rinkos gynėjų. Pavyzdžiui, garsiajame Adamo Smitho posakyje apie „mėsinkiną, aludarį ir kepėją“ kaip rinkos dalyvius motyvuojanti

jėga minima „meilė sau“¹², o šiuolaikinė neoklasikinė ekonomika pradeda individų ir įmonių veiklos privačiose rinkose tyrimus nuo prielaidos, kad asmens veiklą skatina savanaudiškumas, didžiausios naudos siekis.

Vienas svarbiausių austrų mokyklos ekonomistų F. A. Hayekas supriešino altruistinius motyvus, kaip tinkamus ne rinkos santykiams, ir savanaudiškus motyvus, kaip tinkamus rinkai. Hayekui altruizmas yra žmogaus evoliucijos likutis iš protėvių laikų, kai išgyvenimas priklausė nuo negausios pažįstamų individų grupės bendradarbiavimo. Altruizmas netaikytinas pažengusiai civilizacijai, kurios išlikimas priklauso nuo daugybės milijonų žmonių veiklos koordinavimo – koordinavimo, galinčio vykti tik tada, jei žmonės sieks asmeninių savanaudiškų tikslų per neutralių mainų ir sąveikų tinklą. Savo paskutiniame dideliame veikle Hayekas aiškiai pasakė, kad mažų intymių grupių sėkmei būtinas altruizmas yra netaikytinas platesniajai rinkos tvarkai: „Jei mes taikytume nepakeistas, neapribotas mikrokosmoso (tai yra mažos grupės ar būrio, arba, pavyzdžiui, mūsų šeimos) taisykles makrokosmosui (mūsų platesniajai civilizacijai), kaip kartais mus skatina elgtis mūsų instinktai ir sentimentalūs siekiai, *mes jų sunaikintume.*“¹³

Be to, Hayekas tvirtino, kad rinkos principai nesusiderinami su sėkmingu mažos, glaudžios grupelės funkcionavimu. Jis įspėjo, kad „patenkinus intuityvų žmogiškesnės ir asmeniškesnės moralės, atitinkančios paveldėtus instinktus, poreikį, Atviroji Visuomenė tikriausiai būtų sunaikinta“. Po keleto metų jis teigė: „Jei visuomet taikytume mūsų plačiosios tvarkos taisyklės mūsų intymesnėms grupėms, mes *jas sugriautume*.“¹⁴

Matant, kaip plačiai paplitęs toks požiūris, nereiktų stebėtis, kodėl tiek daug jaunimo mano, jog darbas altruistiškame savanoriškajame ar viešajame sektoriuose yra moralės atžvilgiu pranašesnis, nei darbas savanaudiškame privačiajame sektoriuje, ir kad todėl jie labiau linkę siekti karjeros savanoriškajame ar viešajame sektoriuose. Tokiame kontekste siekis dirbti privačiajame sektoriuje atrodo kaip moralinis silpnumas ar nesėkmė.

Vis dėlto esminės austrų ekonomikos mokyklos įžvalgos analizė leidžia teigti, kad labiausiai altruizmo motyvuojami individai turėtų bandyti įsidarbinti privačiajame sektoriuje; maža to, neatsižvelgus į rinkos institucijas pasiekti altruistiškų tikslų gali būti ir neįmanoma. Paties Hayeko darbai tikriausiai yra tarp reikšmingiausių austrų mokyklos ekonomistų darbų, vedančių prie tokios išvados.

AUSTRŲ EKONOMISTŲ ARGUMENTAS UŽ PRIVATŲJŲ SEKTORIŲ: KAINOS, POREIKIAI, VERTYBĖS IR PIRMENYBĖS

Yra daug svarių argumentų, kad darbas privačiajame rinkos ekonomikos sektoriuje yra iš esmės dorybingas: privatusis sektorius yra pagrindinis visuomenės turto kūrėjas, taigi ir didžioji dalis savanoriškajame bei viešajame sektoriuose išleidžiamo turto yra sukuriamas privačiajame; kadangi norint sulaukti komercinės sėkmės reikia įgyti dorą ir patikimo asmens reputaciją, rinka gali veikti tarsi tam tikra dorovės mokykla, skatinanti ir apdovanojanti socialų elgesį; be to, autonomiškas privatusis sektorius yra būtina dalis pliuralistinės, laisvos visuomenės, kurioje individai patys gali priimti nepolitinius sprendimus ir eksperimentuoti savo gyvenimu neatsiklausdami daugumos¹⁵.

Be šių argumentų, austrų ekonomikos mokykla siūlo dar vieną įtikinamą argumentą, kodėl į rinką reikia žiūrėti kaip į geriausiai su altruizmu derančią institucinę aplinką. Šio austrų argumento ašis yra kainų mechanizmo epistemologinė funkcija bei kainomis perduodamos informacijos prigimtis.

Valrasiškoji klasikinės ekonomikos tradicija teigia, kad kainos suteikia informacijos apie santykinę

prekių ir paslaugų vertę, o tai žmonėms leidžia sužinoti santykinę įvairių gamybos ir vartojimo būdų kainą. Šiandien visi ekonomistai sutinka, kad kainose glūdi ir jomis perduodama tam tikra informacija, tačiau austrų požiūris išsiskiria gilesniu ir subtilesniu kainų mechanizmo epistemologinės funkcijos vertinimu, nei yra įprasta standartinėje neoklasikinėje ekonomikoje.

Austrų ekonomistai nemano, kad kainos tėra tik labai efektyvi priemonė informacijai rasti ir perduoti ir kad ši informacija galėtų būti randama ir perduodama koku nors kitu, brangesniu būdu. Jų nuomone, kainos perduoda informaciją, kuri gali būti išsklaidyta po visą ekonomiką, gali atspindėti kiekvieno individo subjektyvias vertybes ar nuomones, gali būti neišreikšta ir dėl to neįmanoma perduoti žodžiais. Nesant kainų mechanizmo, dalis kainomis perduodamos informacijos neegzistuos, dalies nebūtų įmanoma sužinoti, o dalies nebūtų įmanoma komunikuoti. Būtent tai, kad kainos gali perduoti šią išsklaidytą, subjektyvią ir neišreikštą informaciją, leidžia kainų mechanizmui koordinuoti ekonominę veiklą efektyviau, nei tai pavyktų daryti sąmoningais procesais. Jei nebūtų mechanizmo, kaip tiksliai palyginti iš pažiūros nesulyginamus poreikius, vertybes ir pirmenybes, nebūtų įmanoma užtikrinti, kad ekonominės veiklos nauda atsvertų jos kainą ir kad pirmiausia būtų tenkinami tie poreikiai,

kurie yra skubesni arba labiau pageidaujami, o ne mažiau pageidaujamos ar ne taip skubiai reikalingos jų alternatyvos. Vadinasi, būtent kainų mechanizmo epistemologinė funkcija lemia, kad rinkos ekonomikoms sekasi palyginti geriau, nei ne rinkos alternatyvoms¹⁶.

Vis dėlto nereikėtų kainų mechanizmo įsivaizduoti kaip milžiniško kompiuterio, akimirksniu pagal milijonus objektyvių faktų atliekančio milijonus skaičiavimų, analogijos. Geriau kainų mechanizmą įsivaizduoti kaip priemonę, kurią milijonai individų panaudoja 1) milijonų kitų individų, su kuriais jie tiesiogiai nekontaktuoja, poreikiams, vertybėms ir pirmenybėms sužinoti, taip pat 2) nesuskaičiuojamų veiklos alternatyvų santykinei naudai ir kainai sužinoti bei visai šiai informacijai interpretuoti.

Ribotam skaičiui pažįstamų žmonių galima altruistiškai padėti ir be rinkos, pavyzdžiui, padėti ar pasirūpinti šeimos nariais, kokia nors žinoma ir identifikuojama grupe arba netgi gatvėje sutiktam, pagalbos prašančiam žmogui. Vis dėlto jei altruizmas išvis taikytinas platesnei visuomenei, jis gali būti taikomas tik atsakant į kainų perduodamą informaciją apie žmonių poreikius, vertybes ir pirmenybes. Rinkoje pelno siekis skatina žmones, tarsi Smitho aprašyta nematoma ranka, tenkinti kitų žmonių poreikius, vertybes ir pirmenybes, kurių kitaip, sąmoningai, jie nė nesuvoktų.

Rinkos kainų funkcija yra vienodai reikšminga ir tobulų altruistų, ir tik savimi besidominčių visiškų savanaudžių visuomenei. Juk jei įsivaizduosime tobulų, padėti kitiems norinčių altruistų visuomenę, neišmanančių rinkos kainų, pamatysime, kad šie altruistai nesugebės veiksmingai išdėstyti svarbos tvarka gausių ir potencialiai tarpusavyje konkuruojančių planų, kaip padėti kitiems, ir negalės efektyviai paskirstyti turimų išteklių šiems altruistiškiems tikslams pasiekti.

Streele'as šią problemą iliustruoja altruistiškai vandenį taupančios moters pavyzdžiu. Jei vandens kaina nėra atrandama mainų rinkoje metu, moteris niekaip negali žinoti, kiek vandens gali altruistiškai suvartoti. Pavyzdžiui, naudoti tik minimalų, išgyvenimui būtiną vandens kiekį gali ir nebūti altruistiška, nes užkraudų kitiems nepageidaujamos naštos, jei moteris dėl to apsirgtų arba imtų skleisti nemalonų kvapą. Tačiau jei ji vartos per daug vandens, jo gali neužtekti kitiems. Taigi yra socialiai optimalus vandens kiekis, kurį moteris turėtų suvartoti – nei mažiausias, nei didžiausias įmanomas, tačiau be kainų mechanizmo ji niekaip negalėtų sužinoti, koks yra šis optimalus kiekis, ir negalėtų elgtis altruistiškai. Kaip teigia Steele'as, tokiu atveju „visiškas altruistas ar tiesiog geros valios žmogus, be pėdsako savanaudiškumo, bandys atspėti teisingą pasirinkimą, tačiau nesant rinkos kainų darys

klaidų ir veiks neefektyviai¹⁷. Neefektyvumas paplis visoje visuomenėje, jei tokias klaidas kartos kiti visuomenės nariai (būtent su tokia problema susiduria visos planinės ekonomikos), ir galiausiai viskas baigsis tuo, kad įgyvendinta bus tik labai nedaug altruistiškų (ar kokių nors kitokių) tikslų.

Neturint rinkos kainų teikiamos informacijos, bandymas elgtis altruistiškai ne rinkos ekonomikos sektoriuose tampa neįmanoma užduotimi. Tokioje epistemologinėje tamsoje altruistams nelieka kito pasirinkimo, kaip tik siekti tikslų, kuriuos jie patys laiko pačiais svarbiausiais. Vienas altruistas gali norėti padėti senjorams, kitas gali norėti gelbėti laukinę gamtą, tačiau nežinodami tų veiklų sąlyginės naudos ir kainos, jie nelabai gali rinktis ir turi siekti tų prioritetų, *kuriuos patys laiko pačiais svarbiausiais*, netgi jeigu tai iš tikro ir nėra patys skubiausi poreikiai¹⁸.

Individui nebūtina turėti savanaudiškų motyvų, kad jis galėtų pasinaudoti rinkos kuriamais signalais. Nors Adamas Smithas meilę sau laikė ekonominės veiklos koordinavimą komercinėje visuomenėje motyvuojančia jėga, tačiau realybėje svarbu ne tai, ar individai yra savanaudiški, o tai, kad individai *motyvuojami* atsiliepti į rinkos siunčiamus kainų signalus. Kad ekonomika būtų koordinuota, žmonės turi būti

pastabūs verslo galimybėms, o tai įmanoma tik tada, kai individai siekia sau svarbių tikslų, nesvarbu, ar tie tikslai yra altruistiški, ar savanaudiški. Reikia teisingai suprasti Smitho aprašytą meilės sau svarbą rinkos veikimui – jis pabrėžia policentrišką, decentralizuotą ekonominės koordinacijos pagrindą ir tuo pačiu nurodo, kaip svarbu, kad individai būtų motyvuojami stebėti kainų mechanizmo perteikiamus kitų poreikius, vertybes ir pirmenybes ir į juos atsakyti¹⁹.

Austrų mokyklos kainų mechanizmo epistemologinės funkcijos įvertinimas turėtų paskatinti permąstyti, kokie veiksmai yra suderinami su altruistine motyvacija. Altruistas, kuris nori patenkinti tik aplink jį esančių žmonių matomus poreikius arba padėti tam tikrai grupei, kuriai, kaip manoma, reikia pagalbos, gali šio tikslo siekti viešajame ar savanoriškajame sektoriuose. Kad veikla būtų efektyvi, altruistų veiksmus turėtų kreipti rinkos kainos – jeigu nedidelė grupė neturtingųjų pamaitinama sunaudojant išteklius, kurie kitur investuoti galėtų pamaitinti daug milijonų žmonių, vargu ar visuomenei daroma nauda. Be to, jeigu altruistas nori atsiliepti į platesnius žmonių poreikius, negu sąmoningai suvokti gali vienas žmogus, jis tai turėtų daryti stebėdamas ir reaguodamas į rinkos kuriamus kainų signalus. Gerai supratus visas austrų požiūrio implikacijas paaiškėja, kad darbas viešajame

ir savanoriškajame sektoriuose neturėtų būti vertinamas kaip iš esmės doresnis, nei darbas privačiajame sektoriuje.

KAINOS, POREIKIAI IR EFEKTYVUMAS – PRIEŠTARAVIMAI AUSTRŲ MOKYKLOS ARGUMENTAMS

Prieš priimant anksčiau išdėstytus austrų mokyklos argumentus reikia apsvarstyti du svarbius jiems keliamus prieštaravimus. Abejojama, 1) ar kainos tiksliai atspindi žmonių poreikius, vertybes ir pirmenybes ir 2) ar rinkos kainos efektyviau koordinuoja ekonomiką, nei koks nors kitas alternatyvus mechanizmas. Šiame skyriuje paeiliui pateiksime šiuos prieštaravimus ir parodysime, kodėl kiekvieną jų reikia atmesti.

AR RINKOS KAINOS TIKSLIAI ATSPINDI ŽMONIŲ POREIKIUS, VERTYBES IR PIRMENYBES?

Tikriausiai seniausia ir tiesiausia teiginio, kad rinkos kainos tiksliai atspindi žmonių poreikius, vertybes ir pirmenybes, kritika yra susijusi su tikromis, realiai pasaulio ekonomikose egzistuojančiomis santy-

kinėmis kainomis. Realios kainos dažnai būna gerokai nutolusios nuo daugelio žmonių nuomonės, kokie yra tikri konkrečios prekės ar paslaugos poreikis arba vertė. Kaip sakė Čikagos mokyklos ekonomistas Frankas H. Knightas, „niekas nemano, kad seno vyno butelis etiškai vertas tiek pat, kiek statinė miltų, arba kokio nors įtakingo asmens meiluzės skraistė tiek pat, kaip ir geras gyvenamasis namas, nors tokios santykinės kainos nėra retos“²⁰.

Galima rasti ir dar ryškesnių pavyzdžių, nei nurodo F. Knightas, kokios gali būti nebūtinų prekių kainos. Pavyzdžiui, 2006 m. lapkričio mėnesį Jacksono Pollocko šedevras „No 5“ buvo parduotas už 140 milijonų JAV dolerių. Atrodo, sunku priimti, kad kam nors labiau reikia Jacksono Pollocko paveikslo, nei skurdžiausių pasaulio kraštų gyventojams tokių būtinų dalykų, kaip maistas, drabužiai ar pastogė, tinkama sveikatos apsauga ar tinkama higiena, arba kad šio paveikslo vertė ar visuomeninė nauda viršija anksčiau minėtų poreikių patenkinimo vertę ar naudą. Galima tvirtinti, kad iš tikrųjų rinkos kainos atspindi skirtingų individų perkamąją galią. Kaip teigė F. Knightas, „piniginė produkto vertė yra paklausos dalykas, kuri savo ruožtu atspindi perkančiosios visuomenės skonį ir perkamąją galią“²¹.

Taip pat galima teigti, kad rinkos kainos negali tiksliai atspindėti žmonių poreikių, vertybių ir pirmenybių, nes ne visi poreikiai, vertybės ir pirmenybės gali būti išreiškiami pinigineis kainomis ir todėl kai kurios prekės ir paslaugos negali būti įkainotos. Sagoffas daro perskyrą tarp pirmenybių, kurias tinkamai tenkina rinka ir kurios gali būti tinkamai išreikštos pinigineis kainomis, pavyzdžiui, santykinė pirmenybė ledams ar šerbetui, ir tarp žmonių moralinių ir politinių vertybių, kurios negali būti prasmingai išreikštos pinigineis kainomis. Sagoffas tvirtina, kad šios vertybės siejasi ne su norais ar poreikiais, o su gilesniais ir svarbesniais normatyviais įsitikinimais. Todėl tvirtinama, kad neįmanoma įkainoti gilesnių vertybių, tokių kaip, pavyzdžiui, grožėjimasis nepaliesta gamta, nepadarant kategorinės klaidos²².

Dėl to teigiama, kad rinkos mechanizmai yra linkę pervertinti tuos materialistiškus troškimus, kuriuos lengva išreikšti kaina, ir tuo pat metu nuvertinti gilesnius, labiau apmąstytus pasirinkimus, kurių rinkos kaina negali atspindėti. Tad tvirtinama, kad vien tik ar daugiausia per kainas išteklius skirstanti visuomenė kurtų per daug materialių gėrybių ir per mažai nematerialių.

Paskutinis prieštaravimas išreiškia nuomonę, kad poreikiai, vertybės ir pirmenybės, į kuriuos rinka rea-

guoja ir atsako, yra netikri, o sukurti pačios rinkos reklama ir kitomis pardavimo priemonėmis, kurios „sukuria anksčiau neegzistavusius norus“²³. Tvirtinama, kad vartojimo prekių paklausa neegzistuos, jei tos prekės nebūtų pagamintos, ir dėl to sakoma, kad pati paklausa sukuriama gamybos proceso metu²⁴.

Visa ankstesnė kritika rodo, kad prastai suprantama, kaip rinkoje susiformuoja kainos ir kokį vaidmenį jos atlieka rinkos ekonomikoje. Kainos atspindi *subjektyvius* žmonių poreikius, nuomones ir pirmenybes. Savo nuožiūra kainų nesudėlioja nė vienas individas ar jų grupė, jos atspindi nesuskaičiuojamą daugybę visoje ekonomikoje tarp pirkėjų ir pardavėjų vykstančių derybų, sandėrių ir mainų.

Rinkos ekonomikoje susiformuojančios kainos iš tikro atspindi įvairių individų skirtingą perkamąją galią. Kaip pastebėjo Miltonas Friedmanas, ekonominėje rinkos demokratijoje (kaip ją galime pavadinti) „bal-savimas yra proporcingas asmens turimų dolerių kiekiui“, tai faktas, „kuris iš pirmo žvilgsnio neatrodo teisingas“²⁵. Didelė dalis rinkoje susiformuojančių kainų iš tikro neatitinka mūsų nuomonės apie įvairių prekių ir paslaugų moralinę vertę. Vargu ar galima moraliais ir teisingais laikyti faktus, kad vienas butelis vyno gali kainuoti daugiau, nei keturių asmenų šeima mėnesiui

išleidžia maistui, arba kad retas rankraštis gali kainuoti brangiau, nei šeimos namas.

Vis dėlto negalima neginčijamai pasakyti, kad geras vynas tikrai vertas mažiau, nei vidutinės šeimos mėnesio maisto išlaidos, arba kad geriausias sportinis automobilis tikrai vertas mažiau, nei vidutinis šeimos namas. Jei koks nors žmogus dešimt metų taupė, kad galėtų nusipirkti pačios geriausios kada nors pagamintos rūšies vyno butelį, ar tikrai ši kaina neatspindės „tikrosios“ dalyko vertės, bent jau šiam asmeniui? Taip pat, jei kas nors sutiktų užstatyti savo namą, kad nusipirktų retą rankraštį, ar tikrai būtų galima tvirtinti, kad rankraštis neturi didžiulės vertės? Taigi negalime neginčijamai pasakyti, kad jei įvairių prekių ir paslaugų vertės būtų priskiriamos sąmoningai, jos tikrai būtų kitokios, nei susiklosto rinkoje.

Vadinasi, nė viena prekė ar paslauga neturi objektyvios ar tikros vertės, su kuria galėtume palyginti rinkoje susiformuojančias kainas. Priešingai, kiekvienos prekės ar paslaugos vertę nustato tik vartotojų paklausa ir gamintojų noras tenkinti šią paklausą, o šiuos veiksnius skatina individų subjektyviai apibrėžti ir galbūt neišreikšti norai, vertybės ir pirmenybės. Tad jeigu ir yra toks dalykas kaip teisinga kaina, tai gali būti tik rinkos kaina²⁶.

Be to, nėra jokios *a priori* priežasties, kodėl rinkos kainos galėtų komunikuoti vienokią, o ne kitokią vertę, nes realiai, kaip nurodo Sowellas, nėra jokios dichotomijos tarp piniginių ar ekonominių vertybių ir nepiniginių ar neekonominių vertybių: „Yra tik neekonominės vertybės“. Pinigai ir kainos tėra tarpiniai *neekonominių* vertybių matai, kurie padeda individams daryti kasdienes sprendimus – kainos tėra priemonė atspindėti kiekvieno sprendimo *neekonominį* pasirinkimą ir atsisakymą²⁷.

Rinkos kainomis išreikšti žmonių poreikiai, vertybės ir pirmenybės leidžia palyginti ir įvertinti skirtingas veiklos kryptis atsižvelgiant į tai, kad kiekvienas pasirinkimas taip pat reiškia ir kitų alternatyvų atsisakymą. Kai ištekliai, įskaitant laiko ir energijos išteklius, yra riboti, sprendimas paskirti išteklius vienam konkrečiam dalykui reiškia, kad šie ištekliai negali būti panaudoti kur nors kitur.

Pavyzdžiui, gamtosaugoje kainos rodo, kad saugoti gamtą yra naudinga, nes galime džiaugtis natūralia aplinka ir gyvūnija, tačiau tai turi ir kainą: žemė nekultivuojama, negaminamos prekės ir neteikiamos paslaugos arba jos gaminamos brangiau kitoje vietoje arba kitomis priemonėmis, žmonės nėra įdarbinami arba jiems gali tekti išsikelti ir ieškotis darbo kitur. Sa-

kyti, kad gamtos ištekliai neturi būti įkainoti, reiškia neigti, kad gamtos saugojimas duoda naudos, bet turi *ir kainą*. Tačiau būtina, kad kainos būtų atrandamos rinkoje keičiantis nuosavybe, o ne tiesiog priskiriamos biurokratų ar politikų nuožiūra. Antruoju atveju, žinoma, tokios, ne rinkos, kainos neatspindėtų tikrų žmonių norų, vertybių ir pirmenybių.

Jei valdžia apriboja rinką ir jai leidžia tiekti vien greitam vartojimui gaminamas materialines gėrybes, rinka iš tikro gali atrodyti kaip mechanizmas greitiems materialiniams poreikiams tenkinti. Tiesą, kad rinka gali tiekti nematerialias gėrybes ir paslaugas, tokias kaip sveikatos apsauga ir švietimas, užgožia faktas, kad rinkai dažnai draudžiama šias gėrybes ir paslaugas tiekti, arba ją išstumia valdiškas tiekimas. Juk kaltinantys rinką, kad ši atsako tik į siauras, hedonistines pirmenybes, patys nemato, kad rinka gali tiekti ir tiekia tokias įvairias prekes ir paslaugas, kaip draudimas, sveikatos apsauga, mokyklos, būstas, transporto infrastruktūra (pavyzdžiui, beveik visos Londono požeminių metro tunelių linijos buvo pastatytos ir eksploatuojamos privačių įmonių), sveikatingumo klubai ir kelionės po pasaulį. Tiesiog klaidinga teigti, kad rinkos kainos atspindi tik materialistines pirmenybes – rinka gali tiekti ir tiekia visą žmogiškų poreikių, vertybių ir pirmenybių spektrą apimančias prekes ir paslaugas.

Žinoma, visus individualius pasirinkimus stipriai veikia kontekstas, kuriame jie priimami. Juk diduma kiekvieno žmogaus asmenybės priklauso nuo kultūrinės aplinkos, kuriame jis socializuojasi. Bet koks poreikis, noras ar pomėgis, peržengiantis bazinius maisto, pastogės ir lytinius poreikius, labai priklauso nuo socialinio konteksto. Kaip nurodė F. Hayekas, „žmogaus pomėgius, kaip ir jo nuomones, įsitikinimus ir išties didelę jo asmenybės dalį formuoja jo kultūrinė aplinka“²⁸.

Norus, vertybes ir pirmenybes formuoja evoliucinis socialinis procesas, kuriam būdinga naujovių paieška ir mėgdžiojimas. Kaip sakė F. Hayekas, argumentas, kad rinkos tenkinami poreikiai yra netikri, nes priklauso nuo juos tenkinančiųjų, yra visiškai *non sequitur*, nes tik baziniai poreikiai yra įgimti. Bet kokių gėrybių ar paslaugų, nesvarbu ko – švietimo, klasikinės muzikos ar saldainių – paklausa, nesvarbu, kas ją tenkina – valdžia, labdara ar rinka – yra gyvenamosios socialinės aplinkos produktas²⁹.

AR RINKOS KAINOS EFEKTYVIAI KOORDINUOJA EKONOMINĘ VEIKLĄ?

Antrasis pagrindinis priekaištas keliamas dėl to, ar tikrai, kaip aprašyta anksčiau, rinkos kainos efekty-

viai koordinuoja ekonominę veiklą ir užtikrina žmones, kad jų veiksmų nauda atsveria tų veiksmų kainą. Grossmanas ir Stiglitzas tvirtina, kad kainos negali perduoti visos efektyviai ekonomikos koordinacijai reikalingos informacijos, nes norėdami veiksmingai reaguoti į kainų signalus individai turi žinoti daugiau, nei tik tai, kad kaina pakilo arba nukrito – jiems gali reikėti žinoti ir *kodėl* kaina nukrito arba pakilo³⁰. Tvirtinama, kad rinkos dalyviams neužtenka stebėti vien kainas – norint sėkmingai prisitaikyti rinkos ekonomikoje reikia ir papildomos informacijos. „Kainų sistema“, – nutarė Grossmanas ir Stiglitzas – „iš ją turinčiojo jos neturinčiajam perduoda šiek tiek informacijos, tačiau neperduoda visos.“³¹

O’Neillas pratęsė Grossmano ir Stiglitzo darbus ir panašiai tvirtino, kad rinka nekomunikuoja informacijos, reikalingos sėkmingam individualių planų koordinavimui³². O’Neillas teigė, kad nors iš pažiūros kainų mechanizmas komunikuoja veiksmingai, iš tikrųjų jis sukelia bumo ir nuosmukio ciklus, kuriančius chroniškas socialines ir ekonomines problemas. Pasak O’Neillo, kainomis perduodama informacija yra per daug paprasta, kad paskatintų ką nors daugiau nei refleksinį atsaką į kainų pokyčius – pasikeitus kainai, visi gamintojai atsako unisonu arba sumažindami, arba išplėsdami gamybą. Kadangi neperduodama informa-

cijos, kodėl kaina pakito, ar kiek ilgai pokytis gali išsilaikyti, tvirtinama, kad užuot priėmę labiau apgalvotą sprendimą, kuriam reikėtų daugiau informacijos, gamintojai beveik neturi kito pasirinkimo, kaip tik reaguoti į paprastą kainos pokyčio faktą. Problemą esą dar pagilina ir tai, jog konkurencinga rinkos ekonomikos prigimtis skatina nesidalyti ir nekomunikuoti informacijos kitomis priemonėmis. Teigiama, kad konkuruojančios įmonės neatskleis konkurentams potencialiai naudingos informacijos, tad šiems teks pasikliauti rudimentine kainomis perduodama informacija. Dėl to bandymai prisitaikyti prie kainų kitimo dažnai būna neadekvatūs, o tai sukelia bumo ir smukimo ciklus.

Grossmano ir Stiglitzo epistemologinio kainų mechanizmo efektyvumo kritika, sudaranti ir O'Neillo kritikos pagrindą, remiasi ne visai tiksliai austrų koncepcijos apie kainų vaidmenį ir kainomis perduodamos informacijos prigimtį supratimu. Austrų ekonominės mokyklos atstovai neteigia, kad kainos komunikuoja visą ekonominę informaciją, bet kad jos komunikuoja *pakankamai* informacijos, jog būtų galima koordinuoti. Neperduodamos visos reikšmingos informacijos, kainos nepadedą kurti nuolatinėje pusiausvyros būsenoje esančios tobulos konkurencinės rinkos. Vis dėlto jos padeda vyksti intersubjektyvaus mokymosi procesui, kuriame dėl informacijos nepilnumo atsirandanti

pelno galimybė skatina gamintojus ir vartotojus keisti kainas ir atrasti naujų veiklos būdų.

Būtent todėl, kad yra netobulos, kainos skatina verslumą, tai yra ieškoti ir rasti naujų būdų, kaip ką nors sukurti. Pavyzdžiui, gamintojo subjektyvia nuomone nustatyta kaina gali būti aukštesnė, nei vartotojai pasiryžę mokėti už tą gaminį, o tai suteikia galimybę naujam rinkos dalyviui elgtis versliai ir pasiūlyti prekes žemesne kaina. Būtent todėl, kad kainos neperduoda visos reikšmingos informacijos, kuriasi dinamiška rinka, kur daugybės skirtingų, kartais ir nepalyginamų tikslų turinčių individų veiksmai gali būti suderinti³³.

Panašiai ir teiginį, kad rinkos kainos yra veiksmingiausia priemonė skleisti tam tikrą informaciją, O'Neillas neteisingai interpretuoja kaip reiškiantį, kad kainos yra vienintelis informacijos, būtinos abipusiam prisitaikymui rinkos ekonomikoje, šaltinis. Iš tikrųjų kintant kainoms kinta gamyba ir vartojimas, tačiau dalis tų pokyčių vyksta reaguojant į kitais šaltiniais gaunamą informaciją. Pavyzdžiui, įmonė gali sumažinti gamybos apimtį reaguodama į spaudos pranešimus, kad greitai gali kilti gamybos kaina, nors realiai kaina dar nepakilo.

Taip pat klaidinga manyti, kad visi gamintojai ir vartotojai į kainos pasikeitimą atsakys vienodai. Kiek-

vieną kainų signalą kiekvienas individas vertina pagal savo subjektyvų suvokimą, kurį formuoja labai asmenišką žinią – taip atsiranda daug skirtingų reakcijų. Be to, varžybinė rinkos ekonomikos prigimtis reikalauja, kad užuot automatiškai atsakę vienodai, gamintojai aktyviai ieškos galimybių pergudrauti vieni kitus ir geriau pasirodyti. Reikia pažymėti ir tai, kad priešingai, negu O’Neillai vaizduoja rinkos ekonomiką, ne visos įmonės rinkoje yra konkurentės – daug jų sukuria ilgalaikius bendradarbiavimo ryšius kaip tiekėjai ir subrangovai³⁴.

Rinkos ekonomikoje netgi konkuruojančios įmonės negali neskleisti informacijos kainomis, savo reklama ar gamybos sprendimais. Neįmanoma išlaikyti paslaptį, pavyzdžiui, naujo produkto pristatymo ar naujos gamyklos statybų. Be to, O’Neillo teiginys nepaiso, kokį svarbų vaidmenį konkurencija vaidina *atrandant* ekonomikai koordinuoti būtina informaciją, pavyzdžiui, tinkamiausią skirtingų prekių ir paslaugų tiekimo kiekį. Manymas, kad nekonkuruojančios įmonės galėtų bendradarbiaudamos nutarti, kaip visuomenei naudingiausiu būdu panaudoti išteklius, yra dar vienas pavyzdys sinoptinės iliuzijos, esą vienas visagalys protas arba kartu dirbančių protų grupė galėtų suvokti ekonomikos visumą ir atitinkamai suplanuoti rezultatus. Kaip atsakydamas į ankstesnę O’Neillo argu-

mento versiją pažymėjo Steele'as, „net jei būtų žinomi visi gamybos planai, vis tiek *nebūtų* žinoma, a) koks yra siektinas bendras gamybos kiekis ir b) kaip geriausiai tą kiekį paskirstyti tarp įmonių“³⁵. Tai sužinoti galima tik bandymo ir klaidų būdu mokantis pagal rinkos kainų pateikiamą informaciją.

Taigi yra pagrįstų priežasčių manyti, kad rinkos kainos tikrai efektyviai koordinuoja ekonominę veiklą ir atspindi individų norus, vertybes ir pirmenybes, taip padėdamos rinkos dalyviams patenkinti šiuos asmeniškai nepažįstamų žmonių norus bei užtikrinti, kad jų veiksmų teikiama nauda atsvertų tų veiksmų kainą. Tai nereiškia, kad rinkos kainos tobulai komunikuoja tobulą informaciją. Priešingai, jei kainos tikrai komunikotų tobulą informaciją, nebūtų verslių naujovių arba intersubjektyvaus mokymosi galimybės ir rinka greitai nustotų funkcionuoti.

IŠVADOS

Gali būti, kad daugumą viešajame ir savanoriškajame sektoriuose šiuo metu dirbančių žmonių labiausiai motyvuoja altruizmas, o daugumą privačiojo sektoriaus darbuotojų motyvuoja savanaudiškumas. Tačiau šis straipsnis parodo, kad esminė austrų ekono-

mikos mokyklos išvalga pateikia dar vieną įtikinamą argumentą, kad altruizmas ir rinka turėtų susitaikyti. Tik tada, kai individualius veiksmus skatina rinkos sukurtos kainos, žmonės gali: 1) atsakyti į milijonų asmeniškai nepažįstamų žmonių norus, vertybes ir pirmenybes ir 2) užtikrinti, kad jų veiksmų teikiama nauda pranoktų tų veiksmų kainą. Negalėdami remtis rinkos kainomis, žmonės gali atsakyti tik į santykinai nedidelio skaičiaus pažįstamų individų poreikius ir negali žinoti, ar jų veiksmų nauda viršija kainą. Savanoriškojo ir viešojo sektorių veiklos efektyvumas parodo, kiek juose veikiančios įstaigos remiasi rinkos kainomis.

Rinka yra institucinė erdvė, kurioje žmonės gali efektyviai įgyvendinti savo tikslus, nesvarbu, ar jie altruistiški, ar savanaudiški. Ši austrų ekonomikos mokyklos pateikiama išvalga turėtų padėti suprasti, kad darbas privačiajame sektoriuje nėra morališkai menkesnis, nei darbas viešajame ar savanoriškajame sektoriuose. Taigi jaunuoliai (ir ne tik), kuriuos labiausiai motyvuoja altruizmas, turėtų būti aktyviai skatinami siekti karjeros privačiajame sektoriuje.

Vertė *Andrius Šimašius*

Versta iš: John Meadowcroft, „Altruism, Self-Interest, and the Morality of the Private Sector: An Austrian Approach“ in *Journal of Markets & Morality*, Vol. 10, No. 2, p. 357–373, Acton Institute (Fall 2007).

Išnašos

1 Nors šiame straipsnyje privatusis, viešasis ir savanoriškasis sektoriai laikomi atskirais vienetais, iš tikrųjų ribos tarp jų ne visuomet aiškios – labai dažnai savanoriškojo sektoriaus organizacijos didelę dalį finansavimo gauna iš valstybės, be to, savanoriškojo ir privačiojo sektorių organizacijos dažnai dalyvauja teikiant tiesiogines valstybės paslaugas. Šiame straipsnyje sektoriai vis tik skiriami remiantis prielaida, kad privačiojo sektoriaus organizacijos siekia gauti didžiausią pelną, o viešojo ir savanoriškojo sektoriaus organizacijos egzistuoja tam tikroms konkrečioms paslaugoms ir gėrybėms teikti nepaisant, ar tai komerciškai pelninga.

2 Auguste Comte, *The System of Positive Policy*, 1 t., vert. J. H. Bridges, red. C. Cherfils (1851–1854; perspausdinta London: Longman, Green and Co., 1875).

3 Pvz., Howard Margolis, *Altruism, Selfishness and Rationality* (Chicago: University of Chicago Press, 1984); Kristen Renwick Monroe, *The Heart of Altruism* (Princeton: Princeton University Press, 1996).

4 James Andreoni, „Impure Altruism and Donations to Public Goods: A Theory of Warm-Glow Giving“, *The Economic Journal* 100, nr. 401 (1990 m. birželio mėn.), p. 464–477.

5 Margolis, *Altruism, Selfishness and Rationality*.

6 C. Daniel Batson, *The Altruism Question: Towards a Social-Psychological Answer* (London: Lawrence Erlbaum, 1991), p. 2.

7 Mary Warnock, „Altruism and Philanthropy“. Hintono paskaita, 1998 (London: NCVO, be datos [ca. 1998 m.]) // <http://www.ncvo.org.uk/events/speeches/hinton/?id=1211>.

8 William W. Clohesy, „Altruism and the Endurance of the Good“, *Voluntas* 11, nr. 3 (2000 m. rugsėjo mėn.), p. 237–253; Costanzo Ranci, „Altruism in Voluntary Organizations: Mobilization and Transformation of Voluntary Action in Italy“, in *Political Altruism? Solidarity Movements in International Perspective*, red. Marco Giugni ir Florence Passy (Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2001), p. 67–86; Hank Rubin, „Dimensions of Institutional Ethics:

A Framework for Interpreting the Ethical Context of the Nonprofit Sector“, in *The Nonprofit Organization: Essential Readings*, red. David L. Gies, J. Steven Ott, ir Jay. M Shafritz (Belmont, Calif.: Wadsworth, 2000).

9 Pvz., Monroe, *The Heart of Altruism*; Robert M. Page, *Altruism and the British Welfare State* (Aldershot, U.K.: Ashgate, 1996).

10 Richard M. Titmuss, *Problems of Social Policy* (London: HMSO, 1950); Richard M. Titmuss, *The Gift Relationship* (London: Allen and Unwin, 1970).

11 Barry J. O’Toole, „The Loss of Purity: The Corruption of Public Service in Britain“, *Public Policy and Administration* 8, nr. 2 (1993), p. 1–6; Page, *Altruism and the British Welfare State*; James L. Perry ir Lois Recascino Wise, „The Motivational Basis of Public Service“, *Public Administration Review* 50, nr. 3 (1990), p. 367–373.

12 Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, red. R. H. Campbell ir A. Skinner (1776; perspausdinta Indianapolis: Liberty Fund, 1981), p. 26, 27.

13 F. A. Hayek, *The Fatal Conceit* (London: Routledge, 1988), p. 18 (išskirta originale).

14 Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, t. 2: *The Mirage of Social Justice* (London: Routledge, [1976] 1982), p. 147; Hayek, *The Fatal Conceit*, p. 18 (išskirta originale).

15 Pvz., H. B. Acton, *The Morals of Markets and Related Essays*, red. David Gordon ir Jeremy Shearmur (Indianapolis: Liberty Fund, 1993); Daniel B. Klein, *Assurance and Trust in a Great Society* (New York: Foundation for Economic Education, 2000); Deirdre N. McCloskey, *The Bourgeois Virtues* (Chicago: University of Chicago Press, 2006); John Meadowcroft, *The Ethics of the Market* (Basingstoke, U.K.: Palgrave Macmillan, 2005); Thomas E. Woods Jr., *The Church and the Market* (Lanham, Md.: Lexington Books, 2005).

16 Tarp svarbiausių tekstų yra: Ludwig von Mises, *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth* (1920 ; perspausdinta

Auburn, Ala.: Ludwig von Mises Institute, 1990); F. A. Hayek „The Use of Knowledge in Society“, in *Individualism and Economic Order* (Chicago: University of Chicago Press, 1948), p. 77–91; F. A. Hayek, „Economics and Knowledge“ in *Individualism and Economic Order* (Chicago: University of Chicago Press, 1948), p. 33–56; Peter J. Boettke, *Calculation and Coordination* (London: Routledge, 2001); Richard M. Ebeling, „What is a Price? Explanation and understanding (with apologies to Paul Ricoeur)“ in *Economics and Hermeneutics*, red. Don Lavoie (London: Routledge, 1990), p. 177–194.

17 David Ramsay Steele, *From Marx to Mises* (La Salle, Illinois: Open Court, 1992), p. 205.

18 Viešojo pasirinkimo teorija panašiai aiškina, kad politikos veikėjai labai dažnai siekia savo tikslų, nes neaišku, kokie tikslai suderinami su „viešuoju interesu“.

19 Israel M. Kirzner, *The Meaning of Market Process* (London: Routledge, 1992), p. 204–208.

20 Frank H. Knight, *The Ethics of Competition* (1935; perspausdinta London: Transaction Publishers, 1997), p. 48.

21 Ten pat, p. 47; taip pat žr. Elizabeth Anderson, „The Ethical Limitations of the Market“, *Economics and Philosophy* 6, nr. 2 (1990 m. spalio mėn.), p. 179–205; John McMurtry, „The Contradictions of Free Market Doctrine: Is There a Solution?“, *Journal of Business Ethics* 16, nr. 7 (1997 m. gegužės mėn.), p. 645–662.

22 Mark Sagoff, *The Economy of the Earth* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

23 John Kenneth Galbraith, „*The Affluent Society*“, pataisytas penktas leidimas (London: Penguin, 1999), p. 127.

24 Taip pat žr. Peter J. Buckley ir Mark Casson, „The Moral Basis of Global Capitalism: Beyond the Eclectic Theory“, *International Journal of the Economics of Business* 8, nr. 2 (2001 m. liepos mėn.), p. 303–327; Christopher Lasch, „*The Culture of Narcissism*“ (New York: W. W. Norton and Co, 1978); Paul L. Wachtel, „*The Poverty of Affluence*“ (New York: Free Press, 1983).

25 Milton Friedman, *Price Theory* (New York: Aldine, 1962), p. 10, 11.

26 Dėl teisingų kainų, žr. Woods, „*The Church and the Market*“, p. 44–50.

27 Thomas Sowell, *Knowledge and Decisions*, pataisytas antras leidimas (New York: Basic Books, 1996), p. 79; taip pat žr. James M. Buchanan, *Cost and Choice* (1969; perleista Indianapolis: Liberty Fund, 1999).

28 F.A. Hayek, „*The Non-Sequitur of the Dependence Effect*“, in *Studies in Philosophy, Politics and Economics* (London: Routledge, 1967), p. 315.

29 Hayek, „*The Non-Sequitur*“.

30 Sanford J. Grossman ir Joseph E. Stiglitz, „Information and Competitive Price Systems“, *American Economic Review* 66, nr. 2 (1976 m. gegužės mėn.), p. 246–253.

31 Grossman ir Stiglitz, „Information and Competitive Price Systems“, p. 247.

32 John O'Neill, *The Market: Ethics, Knowledge and Politics* (London: Routledge, 1998), 10 skyrius.

33 Roger Garrison, „Austrian Economics as the Middle Ground: Comment on Loasby“, in *Method, Process, and Austrian Economics*, red. Israel Kirzner (Lexington, Mass.: Lexington Books, 1985), p. 31–38; Meadowcroft, *The Ethics of the Market*, 3 skyrius; Esteban F. Thomsen, *Prices and Knowledge* (London: Routledge, 1992).

34 P vz., Edward H. Lorenz, „Neither Friends nor Strangers: Informal Networks of Subcontracting in French industry“, in *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*, red. Diego Gambetta (Oxford: Basil Blackwell, 1988), p. 194–210.

35 Steele, *From Marx to Mises*, p. 251.

APIE AUTORIUS

Henry Hazlitt (1894–1993), amerikiečių ekonomistas, filosofas, literatūros kritikas ir publicistas. Didžiausią įtaką jam padarė L. von Miseso darbai. Hazlittui priskiriami nuopelnai už austrų ekonomikos mokyklos idėjų populiarių pristatymą žmonėms. Daugelio knygų ir straipsnių apie ekonomiką autorius. Žinomiausia jo knyga – *Ekonomika per vieną pamoką* (1946) išversta į daugelį kalbų; lietuvių kalba – Vilnius: Pradai, 1994.

Friedrich A. Hayek (1899–1992), L. von Miseso mokinys, doktoratą įgijo Vienos universitete, dėstė jame, taip pat Londono ekonomikos mokykloje, Čikagos universitete ir Freiburgo universitete. 1974 m. gavo Nobelio ekonomikos premiją. Svarbiausi veikalai: *Kainos ir gamyba*; *Grynoji kapitalo teorija*; *Pinigų teorija ir verslo ciklas*; lietuvių kalba: *Kelias į vergovę*

(Vilnius: Mintis, 1991); *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė*, 3 t. (Vilnius: Eugrimas, 1998–1999).

Guoda Azguridienė (g. 1969), ekonomikos mokslų daktarė, Lietuvos laisvosios rinkos instituto asocijuotoji ekspertė, ilgametė LLRI viceprezidentė. Ekonominės politikos analitikė, besispecializuojanti pensijų, sveikatos, žinių ekonomikos, ekonomikos ir moralės srityse. Nuolatinė religijos ir kultūros žurnalo *Naujasis Židinys-Aidai* bendradarbė, daugybės analitinių straipsnių autorė. Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto docentė. Parduotuvių tinklo „Sveiki produktai“ įkūrėja ir bendrasavininkė.

Kęstutis Kėvalas (g. 1972), Kauno arkikatedros bazilikos kunigas, Kauno kunigų seminarijos studijų dekanas, Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos fakulteto prodekanas ir moralinės teologijos dėstytojas, „Marijos radijo“ programų direktorius. 2008 m. Kauno Vytauto Didžiojo universitete, Katalikų teologijos fakultete apgynė teologijos daktaro disertaciją tema *Laisvosios ekonomikos šaltiniai ir tikslai pagal encikliką „Centesimus annus“*. Tai tarpdisciplininis darbas, sujungiantis teologijos ir ekonomikos mokslus. Disertacijoje atskleidžiama, kad teisingai suprasta laisvoji

rinka yra paremta žmogaus laisvės bei krikščioniškosios antropologijos supratimu Katalikų Bažnyčios socialiniame mokyje.

John Meadowcroft, King's koledžo viešosios politikos dėstytojas, politikos mokslų daktaras, žurnalo *Economic Affairs* redaktorius, *Institute of Economic Affairs* akademinės tarybos narys. Dėstė Londono ekonomikos mokykloje, Queen Mary Londono universitete. Jo knyga *The Ethics of the Market* (Palgrave, 2005) 2006 metais gavo prestižinį *Templeton Enterprise* apdovanojimą.

Rinktinėje spausdinamas K. Kévalo straipsnis „Laisvosios rinkos tema popiežiaus Jono Pauliaus II enciklikoje „Centesimus annus“, religijos mokslo žurnalas SOTER, ISSN 1392-7450, 2005 [Nr.] 16(44). Publikuojama gavus redakcijos leidimą.

Versta iš:

Henry Hazlitt, *The Foundations of Morality*, Irvington-on-Hudson, New York: The Foundation for Economic Education, 1994 [1964], ch. 30 „The Ethics of Capitalism“.

Už leidimą versti ir publikuoti H. Hazlitto straipsnį dėkojame:

Foundation for Economic Education, www.FEE.org, www.TheFreeman-Online.org

Friedrich A. Hayek, „The Moral Element in Free Enterprise“, *The Freeman*, Vol. 12, Issue 7 (July 1962).

John Meadowcroft, „Altruism, Self-Interest, and the Morality of the Private Sector: An Austrian Approach“ in *Journal of Markets & Morality*, Vol. 10, No. 2, p. 357–373, Acton Institute (Fall 2007).

Ri-104 Rinka ir moralė (rinktinė); sudarė Lietuvos laisvosios rinkos institutas; vertė Algirdas Degutis, Andrius Šimašius. – Vilnius: Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2011. – 160 psl.

ISBN 978-9955-9584-5-1

Knygoje surinkti tekstai, analizuojantys, kaip moralė ar moralus elgesys reiškiasi rinkoje. Tekstus jungia bendra mintis, kad rinka yra moralų elgesį skatinanti aplinka ir kad moralus elgesys yra neatsiejama rinkos prielaida. Pateikiami Friedricho A. Hayeko, Guodos Azguridienės, Kęstučio Kėvalo, Johno Meadowcrofto straipsniai, ištrauka iš Henry Hazlitto knygos.

UDK 339.13:174.4

RINKA IR MORALĖ

Rinktinė

Sudarė *Lietuvos laisvosios rinkos institutas*
Vertė *Algirdas Degutis, Andrius Šimašius*

Išleido Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2011

J. Jasinskio g. 16a, 01112 Vilnius

Tel. (8 5) 252 6255, faksas (8 5) 252 6258,

el. paštas llri@lrinka.lt

www.lrinka.lt